

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA ETNOLOGIJU I KULTURNU ANTROPOLOGIJU

Diplomski rad

**PUTENI PUT ZAGREBA - ETNOLOŠKO I KULTURNOANTROPOLOŠKO
ISTRAŽIVANJE SJEĆANJA I INTERPRETACIJA PROSTITUCIJE U ZAGREBU**

Mirna Poljičak

Mentorica:

dr. sc. Tihana Rubić, doc.

Zagreb, rujan 2018.

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad "Puteni put Zagreba - etnološko i kulturnoantropološko istraživanje sjećanja i interpretacija prostitucije u Zagrebu" izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice dr. sc. Tihane Rubić. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Mirna Poljičak

Sadržaj

1. Uvod.....	2
2. Seksualnost kao sociokulturna kategorija.....	10
2.1. Seksualnost kao predmet etnološkog i kulturnoantropološkog istraživanja.....	13
3. Prostitucija kao društveni problem.....	17
3.1. Prostitucija u pravno-povijesnom okviru.....	19
3.2. Preporuke za rješavanje problema povezanih s prostitucijom.....	24
3.3. Prostitucija u Zagrebu krajem 19. i početkom 20. stoljeća.....	26
4. Istraživanje	31
4.1. Žena u javnoj sferi.....	36
4.2. Prostitucija i javni prostor.....	39
5. Zaključno	44
6. Literatura.....	47
7. Izvori.....	50

1. Uvod

S obzirom da sam nekoliko sezona radila kao turistička pratiteljica u Zagrebu, svjedočila sam raznim turističkim zbivanjima te porastu zagrebačke turističke ponude unazad nekoliko godina¹. Osim „klasičnog“ razgleda grada koji bi obično obuhvaćao šetnju užim centrom uz pratnju stručnog vodiča i predstavljanje „klasičnog“ kulturno-povijesnog i umjetničkog naslijeđa mahom iz razdoblja 19. i prve polovice 20. stoljeća, pojavile su se odnedavna i nove mogućnosti upoznavanja i „doživljaja“ grada koje omogućuju neki novi odnos s gradom i uvid u neke manje poznate informacije o gradu i lokacijama. Prema informacijama i ponudama dostupnima na stranicama Turističke zajednice grada Zagreba, Zagreb je moguće tako upoznati pješice, trčeći, biciklom, autobusom i iz zraka. Taktilne mape omogućavaju slijepim i slabovidnim osobama upoznavanje grada na način drukčiji od vizualanog, a moguća su vodstva grupa i na znakovnom jeziku. Zagreb se može upoznati i rješavanjem zagonetki. Moguće je doživjeti „opsjednuti Zagreb“ u turi *Ghosts and dragons* ili krenuti u noćni obilazak s *coprnicama*. O ljubavi se priča u „Zaljubljenom Zagrebu“, a pikanterije iz društvenog života doznaju se u „Zagrebačkim štiklecima“. ² Domaći i strani hranoljupci također svoje osjetilne doživljaje mogu nadahnuti u gastronomskim turama kojih je u ponudi nekoliko.

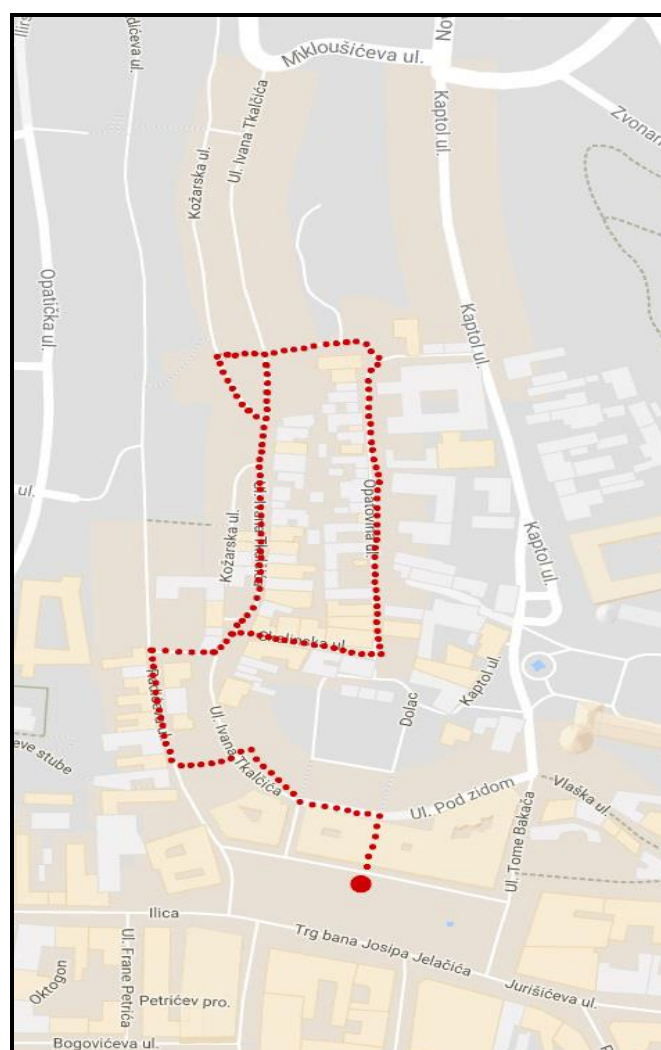
Tura koja će biti predstavljena i analizirana u ovom radu zove se *Puteni put Zagreba*. Tema koju tura oživljava je Zagreb krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Tura je nastala na temelju podataka iz knjige objavljene 2010. godine, kroničara društvenog života i stanara Tkalčićeve ulice, Darka Belušića Bele, pod nazivom *Priče iz stare Tkalče: tajni puteni život*. Knjigom se opisuju događaji povezani sa prostitucijom u navedenoj ulici i bližim dijelovima grada te se pravni status prostitucije tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata, u razdoblju u kojem je prostitucija u Zagrebu bila uređena zakonom.

Puteni put Zagreba odvijao se od 2012. do 2015. godine u organizacijskoj suradnji turističke agencije *Zdenac života* i teatra *Don Hihot*. Scenarij ture napisale su glumica Bojana Klepač i dramaturginja Lana Bitenc, a akademska glumica Petra Težak utjelovila je crnokosu

¹ U posljednjih nekoliko godina rast broja turista prilično je vidljiv o čemu svjedoče i podaci Turističke zajednice grada Zagreba prema kojima je hrvatski glavni grad najposjećenija domaća kontinentalna destinacija, *Tportal.hr*, <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/postoji-li-zagrebacka-turisticka-prica-20140709> [pristup 30. kolovoza 2018.] Portal *Journal.hr* piše o nezaustavljivom rastu turizma u Zagrebu „probudile su se sve kulturne institucije, noćni život buja, posebno ljeti, a turistička ponuda bogatija je nego ikada – od gastronomske scene pa do mnogobrojnih festivala koji se cijele godine održavaju u Zagrebu. Ovogodišnji Advent pokazao je koliko zapravo Zagreb živi.“ *Journal.hr*, <http://www.journal.hr/lifestyle/odlicna-nova-turisticka-ponuda-zagreba/> [pristup 30. kolovoza 2018.]

² *Turistička zajednica grada Zagreba*, <http://www.infozagreb.hr/> [pristup 14. srpnja 2018]

„Počeli bismo ispred Varteksa, sadašnjeg Müllera, kroz Harmicu, pa u Tkalču³. Iz Tkalče u Radićevu, prvo skretanje lijevo, onda nazad u Tkalču preko Krvavog mosta. Na Tkalči se išlo uz Skalinsku, do trgića di je Potepuh, onda se gornjom cestom išlo do Opatovine, do parka, spustilo opet na Tkalču, pa u Kožarsku, i na kraju bi završili u Tkalči.“ (Petra)

³ *Tkalčom* se često kolokvijalno naziva Tkalčičeva ulica.

S obzirom na to da je „u svakoj kulturi, bez obzira na njen razvojni nivo i ideološku utaborenost položaj seksualnosti blago rečeno nezavidan“ (Stojanović 2011:7), isprva me je iznenadilo uopće postojanje ture koja tematizira upravo (žensku) seksualnost. Premda sam istodobno razmatrala nekoliko mogućih ideja za izradu diplomskog rada koje su izranjale iz mog radnog iskustva kao turističke pratiteljice i susreta s „turističkim Drugim“⁴ (Boissevain 2008:26), odlučila sam se ipak za ovu temu, odnosno, za istraživanje kompleksnog odnosa društva i pojedinca prema seksualnosti u javnom prostoru.

Inicijalno zanimanje za ovu temu pobudile su također situacije kada sam na vlastitom iskustvu osjetila mizogine i patrijarhalne predrasude i dovikivanja kada bih se našla u nekom dijelu grada sama u kasnim večernjim satima. Tako mi se jednom, dok sam čekala prijatelje između Glavnog kolodvora i Hotela „Esplanade“ za zajednički izlazak, obratila skupina mlađih dečkića s neakvim upadicama i komentarima kojima su dovodili u vezu mene kao žensku osobu koja stoji sama na ulici, a drugom prilikom, u Dubrovniku, vraćajući se kasno kući bila sam prozvana kurvom od strane jednog prolaznika – nekoliko puta sam, dakle, doživjela situacije koje su ukazivale na činjenicu da žena koja je noću sama u javnom prostoru potiče jednoobrazne konotacije.

Puteni put je u ovom radu okosnica za promišljanje odnosa seksualnosti i gradskog (javnog) prostora. Prvotno sam mislila istraživanje provesti temeljem sudjelovanja u nekoliko tura i u razgovoru sa sudionicima doznati postoje li određena mjesta u gradu koja su za njih obojana erotski, ljubavno, osjećajno i sl.; postoje li u njihovim sjećanjima i pričama odjeci vremena u kojem je takva uzajamnost intimnog i javnog utjecala na (p)održavanje odnosa moći unutar društvenog poretka; kako konstruirani lik javne žene utječe na doživljaj ženske seksualnosti danas, i sl. Međutim, povezivanje grada i seksualnosti, intimne sfere u javnoj, provedeno istraživački na način da sudjelujem u samoj turi te da šetnjom kroz grad te izvođenjem same ture doznajem o svemu navedenom, nije bilo moguće izvesti jer je u međuvremenu tura prestala biti izvođena. S jedne strane to je za mene bilo razočaravajuće, no, s druge strane, istraživački se zanimljivim učinila upravo činjenica tog prestanka i pitanje o tome zašto se prestala izvoditi.

⁴ Na primjer, bilo bi zanimljivo etnografski bilježiti i potom etnološki i kulturnoantropološki analizirati i interpretirati paket aranžmana koji se nude posjetiteljima Hrvatske, doživljaj mjesta od strane pripadnika različitih kultura, suvenirnicu kao prostor konstruiranja i komprimiranja kulture i sjećanja, ili „sezonce“ kao *subalterne* hrvatskog turizma.

Istraživanje odnosa grada i seksualnosti tematizirao je 2014. godine projekt „Eros i polis“ u sklopu krovnog projekta „Zidne Novine”⁵ u organizaciji Bacača Sjenki⁶. Autori projekta su Maja Čuljak i Bojan Krištofić. Radi se o istraživanju različitih vrsta izražavanja seksualnosti u javnom prostoru grada Zagreba. Fokus ovog istraživanja odnosi se na seks i erotiku u eksterijerima i interijerima, u neposrednoj i posrednoj komunikaciji, u kolektivnoj memoriji, literaturi i pop kulturi. Edicija od osam različitih listova na kojima je istraživanje predstavljeno, bila je postavljena u ormariće za kino plakate nekadašnje Kinoteke koji se nalaze na različitim lokacijama u gradu, a za vrijeme pisanja ovog rada nalaze se dostupnim na stranicama *Vizkulture*⁷, portala o vizualnim umjetnostima i kulturi. Autori su predstavili proživljena heteroseksualna i homoseksualna iskustva i sjećanja vezana uz određene gradske prostore poput gradskih kupališta, parkova, ulica, noćnih klubova. Literarna sjećanja stanovnika grada popraćena su književnim izvorima, člancima iz novina i časopisa na temu ljubavi i erotike, slikovnim materijalom i oglasima na temu osobnih odnosa.

Tema prostitucije u okviru ovog istraživanja predstavljena je povezivanjem gradskih lokacija s društvenim fenomenom prostitucije. U naracijama i sjećanjima sugovornika kao mjesto *gay* prostitucije često je bio spominjan Zapadni kolodvor, a za heteroseksualnu uličnu prostituciju, tzv. *štajgu*⁸ veže se niz lokacija u gradu. Prostitucija je u okviru novinskih reportaža i članaka na internetskim portalima spomenuta i u povijesnom kontekstu, u razdoblju njezine zakonske regulacije i do kraja Drugog svjetskog rata.

Prilikom prikupljanja podataka o *Putenom putu*, tijekom svibnja 2017., u razgovoru s Petrom, glumicom koja je igrala lik prostitutke, doznala sam da je tura obustavljena, prema njezinim riječima „zato kaj otkad je HDZ došao na vlast imali smo problema, prijavljivala nas

⁵ „Eros i polis“ jedno je od niza istraživanja u sklopu projekta „Zidne Novine“ koje su Bacači sjenki pokrenuli 2006. „Zidne novine“ su 2010. prerasle u projekt „Zagreb parafernalije“. *Vizkultura*, <https://vizkultura.hr/novi-projekti-za-zidne-novine/> [pristup 19.srpnja 2018.]

⁶ Bacači Sjenki je naziv za neprofitnu, međunarodnu, umjetničku i produkcijsku platformu za interdisciplinarnu suradnju, stvaralaštvo te promišljanje intermedijalnih umjetnosti, posebice u području njihove primjene u urbanim prostorima. Osnovana je 2002. godine sa sjedištem u Zagrebu. Bacači Sjenki u svojim projektima potiču rasprave o prirodi i proturječnostima procesa globalizacije, bave se društvenim, političkim i kulturnim pitanjima otkrivajući akutne problemi lokalnih zajednica: politiku javnih prostora, posljedice tranzicijskih procesa, statusa i oblika intime, kao i sustavne proizvodnje amnezije i diskontinuiteta. Oni također temeljito istražuju prošlost i sadašnjost neuralgičnih urbanih lokacija te srodne teme skupnog i pojedinačnog sjećanja, čime dovode svoje izvedbe na mjesta i lokalitete koji su po prvi put uključeni u suvremeni umjetnički diskurs. *Bacači sjenki*, <http://www.bacaci-sjenki.hr/hr/about/> [pristup 19.srpnja 2018.]

⁷ *Udruga za promicanje vizualnih umjetnosti i kulturnu djelatnost*, <https://vizkultura.hr/eros-i-polis/>. [pristup 19.srpnja 2018.]

⁸ Propisima određeno šetalište uličnih djevojaka (nekoć s tzv. „žutom knjižicom“), *Hrvatski jezični portal*, <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> [pristup 09. kolovoza 2018.]

je Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova“. Ova rečenica je temi seksualnosti dodala jedan zanimljiv sloj, politički, što je doprinijelo proširenju mojeg istraživačkog područja - odnos Države i seksualnosti.⁹

U potrazi za više informacija u vezi sa spomenutom prijavom, proučila sam internetske stranice Ureda pravobraniteljice za ravnopravnost spolova Republike Hrvatske.¹⁰ Ova institucija utemeljena je 2004. kao stručna služba Vlade za obavljanje stručnih i administrativnih poslova u vezi s ostvarivanjem ravnopravnosti spolova u Republici Hrvatskoj, a njezina misija sastoji se od koordinacije svih aktivnosti kojima je cilj uspostavljanje ravnopravnosti spolova u društvu¹¹. Na mrežnim stranicama pronašla sam dva dokumenta koji govore o postupku protiv *Putenog puta Zagreba*.¹² U prvom priopćenju iz 2012. godine navodi se da je Pravobraniteljica pokrenula inicijativu na temelju pritužbe jedne organizacije civilnog društva i uputila upozorenje i preporuke turističkoj agenciji koja je organizirala turu, tiskanim medijima, internet portalima i televiziji zbog nekritičkog izvještavanja o takvoj turističkoj ponudi. Pravobraniteljica je naglasila da je prostitucija bila i ostala veliki društveni, ekonomski, socijalni i zdravstveni problem, da je oduvijek bila vezana uz nasilje nad ženama i trgovinu ljudskim bićima, te da je važna sastavnica međunarodnog kriminala. Prodavati priču o veselim kurtizanama koje, veselo i prpošno poput glumice u turi pružaju „dobar provod“ muškarcima, rodno je neosviješteno i u suprotnosti s načelima

⁹ O odnosu države prema seksualnosti osamdesetih godina 20. stoljeća mogu poslužiti iskazi iz prve epizode *Pučke intime*, dokumentarne serije Vlatke Vorkapić iz 2001. godine. Scenarij za ovaj serijal nastao je na temelju istraživanja etnologinje Ivanke Ivanec, muzejske savjetnice Etnografskog muzeja u Zagrebu. Šest 30-minutnih epizoda govori o društvenom reguliranju spolnosti, ovisnom i o lokalnim životnim prilikama. O primjerima cenzure knjiga svjedoče publicist Igor Mrduljaš „Kudilja i vreteno su hrvatske narodne pjesme koje su po dataciji (u toj bilježnici) skupljane sredinom xix stoljeća. Kad se zbirka pojavila – dakle govorimo o ranim osamdesetim godinama - još uvijek je postojao pomalo zazor od svega toga. Ja se sjećam da smo imali popriličnih problema kad smo htjeli sa studentima napraviti jedan recital iz ove narodne erotske poezije. Zbirka „Kudilja i vreteno“ je karakteristična upravo po tome da izbjegava izravno spominjanje spolnih organa, tako da recimo za muško spolovilo ima 25, ako se dobro sjećam, zamjedbenica i to vrlo duhovitih. Neki od njih su ušli poslije i u slang, kita recimo“ i etnolog Zvonimir Toldi koji je zbog knjige erotskih narodnih pjesama „Razigrani Doro“ završio na prekršajnom sudu: „Prije 13 godina zbog ove knjižice ja sam završio i kod suca za prekršaje. Naime, netko je tužio muzej sudu, muzej je bio izdavač te knjižice i ja autor te knjižice i tadašnja ravnateljica muzeja kolegica Jasenka Miškin dobili smo poziv da se javimo sucu za prekršaje (...) sad, mi smo se uplašili što će to bit, nikad mi na sudu nismo bili, no nasreću sve je to dobro svršilo. Taj sudac je imao suprugu profesoricu književnosti. On je njoj dao knjigu „Razigrani Doro“ da ona to prouči i ona naravno pametna žena rekla mu da je to normalno sve, da su to pjesme kao i sve druge, da se to pjeva, dapače u Slavoniji jako često i da je to isto dio kulturne baštine Slavonije i da je to vrijedno da se sakupi i tako smo mi bili oslobođeni ove osude.“

¹⁰ Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, <http://www.prs.hr> [pristup 4. srpnja 2018.]

¹¹ Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, <https://ravnopravnost.gov.hr/o-uredu/9> [pristup 09.kolovoza 2018.]

¹² Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, <http://www.prs.hr/index.php/odluke-prs/prema-osnovi-diskriminacije/spol/1250-opis-slucaja-05-06-12-52-puteni-put-zagreba> [pristup 17. srpnja 2018.], Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, <http://www.prs.hr/index.php/odluke-prs/prema-podrucju-diskriminacije/drustveni-zivot/1179-opis-slucaja-03-05-13-37-turisticka-ponuda-i-prostitucija> [pristup 17. srpnja 2018.]

promoviranja ravnopravnosti spolova. Drugo priopćenje uslijedilo je zbog neočitovanja agencije u 2013. godini, a pokrenuto je temeljem letka za turu na vlastitu inicijativu Pravobraniteljice koja je tada poslala preporuku Udruzi hrvatskih putničkih agencija (UHPA) te dopise Ministarstvu turizma i Hrvatskoj turističkoj agenciji čiji je logo korišten na letcima za promociju. U ovom priopćenju iznesen je osnovni prigovor: turi se ne zamjera sadržaj, već način na koji je osmišljena, odnosno nedostatak cjelovitih informacija o mjestima ili statusu žena koje su se bile prisiljene baviti prostitucijom. Ministarstvo turizma je u svom očitovanju navelo kako sadržaj usluga koje može pružati turistička agencija nije predmet kaznenih odredbi Zakona o pružanju usluga u turizmu, dok UHPA u turi nije vidjela ništa sporno, već je navela da se slijedi praksa drugih europskih gradova u kojima se ovakvi i slični programi provode.

Ovaj me prijemor istraživački zainteresirao jer je pokazao raznolikost stavova i glasova vezanih uz samu turu. U razgovoru vođenom u srpnju 2017. godine doznala sam detaljnije o prijeporu. Tatjana, vlasnica agencije koja je organizirala turu, uputila je bila žalbu Pravobraniteljici, no nikad nije dobila odgovor. Od Tatjane sam u razgovoru doznala da je Turistička zajednica prethodno pružala potporu turi kao projektu:

„Turistička zajednica, ona je prvo financirala projekt (...). Znači oni su mene zvali negdje početkom 2015. da se dogovorimo, da pojačamo turu, a za mjesec dana su na kraju rekli da imaju problem, da je Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova zahtijevala da moram mijenjat turu, pa sam rekla ne, ja neću to ništa mijenjati i to je bilo to. Turistička zajednica je napravila rez, tako da, eto, tako je ispalo - trebali su se izborit (...). Turu sam još nekoliko puta odradila, ali nisam pristala na njihove uvjete. Ja sam se trebala dodvorit Pravobraniteljici da ona njima odobri da mi to radimo po zakonu, znači mijenjati turu na način da pričam protiv prostitucije. Inače Pompeji su destinacija koja na toj priči apsolutno gradi turizam, ali Hrvati očito nisu spremni za tako nešto.“

Petra, glumica u ulozi prostitutke, rekla je kako je:

„Pravobraniteljica bez prethodnog pogledanog sadržaja uputila prigovor (...) mi smo zajedno pisale žalbu, jednu, ono polufeminističku kritiku (...), tura ni u jednom jedinom trenutku nije bila veličanje prostitucije. Akademska glumica to vodi, znači u čemu je razlika od bilo koje kurve koju glumim u

kazalištu, objasni mi, niko ne misli da će dobit „sretan kraj“ sa mnom poslije te ture...mislim...e, ma, znaš šta, stvarno mi nije bilo baš jasno, ali, eto.“

Na upit poslan Turističkoj zajednici, vezan za podatke o turi, kao što su broj sudionika, informacije o dužini trajanja, financijskoj potpori te načinu promocije, dobila sam šturi odgovor u kojem je navedeno da se tura više ne izvodi - međutim informacije koje mogu potvrditi postojanje potpore od strane Turističke zajednice pronašla sam i u Izvješćima o radu direktora i turističkog ureda o izvršenju programa rada i financijskim izvješćima za 2013. i 2014. godinu.¹³ Kako je navedeno. u izvješću iz 2013. *Puteni put* je, uz još neke tematske razglede, bio financijski potpomognut od strane Turističke zajednice koja „svojim aktivnostima potiče obogaćivanje turističke ponude i poboljšanje uvjeta boravka gostiju, navedenim projektima i manifestacijama pristupa s posebnom pažnjom te im pruža savjetodavnu, promidžbenu, logističku i financijsku potporu.“¹⁴

Osim što je lik prostitutke prozvan od strane institucije Pravobraniteljice, također se susreo i s raznim prijeporima „na licu mjesta“, kako to opisuje Petra:

„Ima naravno i zeznutih ljudi, pa sam ih, ono, otpisala, to baš na dan grada Zagreba neka žena me napala koja je išla s Križnog puta (...) ovo, to kad je to bilo, znači na stubama sv. Duha, spuštanje s Opatovine do Tkalče, ja zastanem kod luka u sredini i glumim tu Rožu i Vilija koji su držali bordel i vičem i derem se i zezam se i to i glumim kak' se oni drpaju, seksaju i sve glumim, jedan lik, pa drugi lik i samo se okrećem, znači nitko nije sa mnom i tako se zezam i na to me neka gospođa (...), provokacijama se izdere na mene, da sramotim ženski rod, da sam kurva, da se gubim, šta ja radim na sveti dan, da kako me nije stid, da te moje sise umjetne, da si ih zaguram u guzicu, šta mi je rekla, da mi se šupak zagnojio, mislim neke onak' sulude stvari mi je vikala, ali kad god bi ona nešto vikala, ja bi joj odgovorila. Čak me je išla fizički dirat, kao gurat, ti si odrpana, ne znam šta sad, pa kak' me ćopila onda sam rekla 'eto, gospođo vidite da su prave sise, jeste ljubomorni, jel bed, publika je tu vrištala od smijeha, njima je to bilo zabavno.“

¹³ Turistička zajednica grada Zagreba, www.tzgz.hr/documents/2014.IOR1.doc [pristup 17. srpnja 2018.]

¹⁴ Turistička zajednica grada Zagreba, <http://www.infozagreb.hr/2013.IOR125.02..pdf> [pristup 17. srpnja 2018.]

Reakcija ove prolaznice oprimjerila je odnos ideologije i seksualnosti: tijelo je u tom trenutku postalo predmetom osporavanja i instrument preko kojeg je prolaznica željela utisnuti poruku nepodobnosti i sramotnosti prizora prostitutke u prostoru grada, kao i neprimjerenosti ponašanja u javnom prostoru, a Petrina interpretacija ovog događaja potvrdila je, uz spominjanje ovog ispada, postojanje jakih prijevora oko ove ture povezane s političkom i religijskom denominacijom.

Premda lik Margarite, *javne žene u javnom prostoru*, nije bio dugog trajanja – prema Petrinom kazivanju tura se u razdoblju od 2012. do 2015. izvodila otprilike 30 puta - može se reći da je *Puteni put*, u čijoj je osnovi prikaz jednog „skrivenog“ dijela zagrebačke prošlosti u velikoj mjeri poslužio kao poligon za iznošenje ideološki uvjetovanih stavova o čemu svjedoče reakcije Pravobraniteljice i vika prolaznika. Međutim, nije samo ova tura izazvala reakcije prolaznika - jednom sam sudjelujući u turi s *coprnicama* doživjela nešto slično: na otprilike istoj lokaciji koju navodi Petra, grupici od desetak osoba (mislim da smo sve bile žene) čije su jedino razlikovno obilježje od ostatka prolaznika činili prigodni visoki šeširi (tura se održavala uoči *Noći vještica*) obratio se stariji gospodin sa savjetima o biranju pravog puta, božjeg i kršćanskog i željama da kao žene ne zastranimo duhovno. Patrijarhalne, religiozne i mizogine reakcije pokazale su da je tema prostitucije kompleksna i prijeponska tema. S jedne strane tabuizirana, s druge obavijena zazorom, a s treće svojevrsnom turističkom privlačnošću. Prema riječima mojih sugovornica, oblikovateljica i izvođačice ova tura, imala je još jedan karakter – emancipacijski potencijal.

Naime, u hrvatskoj javnosti i političkoj sferi posljednjih se godina teme koje uključuju tijelo, seksualnost i jednakopravnost često javljaju kao izrazito prijeponske teme. Od uvođenja zdravstvenog odgoja u obrazovanje, referendum o ustavnoj definiciji braka, organizacija *pride* povorki ili ratifikacije Istanbulske konvencije, ove teme imaju jak odjek u društvu, jasno pokazuju polarizaciju u društvu, te da je seksualnost tema kod koje se u javnom diskursu najčešće profiliraju ideološke i političke podijeljenosti hrvatskog društva, lijeve i desne. Etnologinja i kulturna antropologinja Sanja Đurin smatra kako uzroke podijeljenosti valja potražiti u politici stvaranja hrvatskog nacionalnog identiteta devedesetih godina 20. stoljeća, koja je kombinacija znanstvenog diskursa 19. stoljeća, eugeničkog diskursa i katoličke tradicije: politika seksualnosti u tim godinama utjecala je na konstrukciju političkih identiteta prema rodnoj, nacionalnoj, klasnoj i vjerskoj osnovi, pa je nacionalni identitet uključivao i jasne rodne uloge (npr. „prava Hrvatica je i majka“, „svaki Hrvat je i katolik“ i sl.) a jasno

određenim i podijeljenim „muškim“ i „ženskim“ ulogama namjeravalo se spriječiti „izumiranje“ nacije zbog čega su se se oštro osuđivala sva odstupanja od propisanih uloga (Đurin 2012:35). Slično opažanje navela je i Petra:

„Nisam politički aktivna (...) po opredjeljenju sam ljevičar, s druge strane sam vjernik. To u Hrvatskoj ne ide jedno s drugim, ne možeš biti i vjernik i ljevičar i sad ja to pokušavam objasniti ljudima da ne razumijem zašto. Hrvatska je jako podijeljena na desno i lijevo. Ili si domoljub, Hrvat, katolik ili peder, komunjara, kurva.“

Petra se, osim jasno izraženog stava u obrani ture i lika kojeg je kao glumica igrala, pozvala na trenutak u kojem je odluka državne institucije utjecala na prestanak njezinog izvođenja. Vlasnica agencije, Tatjana, nije željela mijenjati koncept izvođenja što je utjecalo na povlačenje sredstava financiranja od strane Turističke zajednice i, u konačnici, dovelo do gašenja ture.

2. Seksualnost kao sociokulturna kategorija

Teorijski okvir koji koristim u ovom radu je kulturnoantropološki i etnološki te se bazira na literaturi o seksualnosti, prostituciji i javnom prostoru. Građa je prikupljena mahom kroz razgovore s kazivačima. U poglavlju koje slijedi prikazat ću temu seksualnosti s naglaskom na njezinu povezanost s društvenom sferom te seksualnost kao predmet etnoloških i kulturnoantropoloških istraživanja.

Mnoge kulture su seksualnosti pripisivale kroz povijest različita značenja i različito se prema njoj odnosile. Povjesničarka Anna Clark navodi da je seksualnost „za Grke bila prirodna sila, za kršćane vražje iskušenje, za darviniste biološki nagon za stvaranjem i daljnjom evolucijom.“ (2008:3) Ova autorica definira seksualnost „u najširem smislu kao želje, odnose, činove i identitete koji se tiču seksualnog ponašanja. Želje, odnosi, činovi i identiteti ne teku automatski jedni prema drugima: moraju se promotriti odvojeno i često se konstruiraju odvojeno.“ (ibid.) Seksualna želja „nastaje od mnoštva emocija, ona nije samo želja za genitalnim kontaktom: može uključivati potrebu za senzualnim dodirrom kože, za privrženosti i strasti, za dominacijom ili poniženjem, a sve ove želje mogu se ispuniti na

mnoge različite načine. Emocije seksualne želje – ljubav, požuda, privlačnost – mogu biti usmjerene prema nekom predmetu, ne samo s muškaraca na žene i obrnuto, nego s muškaraca na muškarce, sa žena na žene, ili na fetiše kao što su cipele. Želja se čak može pojmiti kao oblik emocionalne energije koja nije nužno usredotočena na objekt. Dok se želja često doživljava tijelom, nastala je i stimulirana kroz um i maštu, kroz kulturne reprezentacije.“ (ibid.)

Seksolog Erwin Haeberle navodi kako latinska riječ *sexus* (od *secare*: rezati, razdvojiti) upućuje na podijeljenost čovječanstva na dvije vrste ili skupine: žensku i mušku (2008:11). Svaki čovjek pripada jednoj od tih skupina, ženskoj ili muškoj. Znanost se ne može zadovoljiti tom jednostavnom podjelom. U nekim je slučajevima vrlo teško svrstati čovjeka pod jedan ili drugi spol. Danas razlikujemo najmanje sedam čimbenika spolnog određenja: kromosomski spol, gonadski spol, hormonski spol, unutarnji spolni organi, vanjski spolni organi, spol kao posljedica odgoja, spolno samoodređenje (ibid.).

Moje viđenje seksualnosti poklapa se s opisom Anne Clark – seksualnost vidim kao (ne)zavisni slijed želja koje nastaju u prostoru između tjelesnih potreba, fantazija i kulturnih datosti, a koje se mogu raspršiti prema različitim izvorima užitka. Iz teško dokučivog psihofiziološkog spremnika u sudjelovanju s kulturnim postavkama, ove želje upravljaju našim životima. Njihova priroda je osobna i društvena. Dok su biološke datosti nešto na što ne možemo mnogo utjecati, prema riječima sociologa Briana McNaira „ljudi (su) jedina zemaljska vrsta koja može upravljati svojom seksualnošću. Usprkos ekonomskim i političkim ograničenjima te konvencionalnim moralnim pravilima, možemo eksperimentirati našom seksualnošću, doradivati je ili njome manipulirati, poboljšavati je ili (uz pomoć dostupnih kontracepcijskih tehnologija) potpuno odvojiti od njezine reproduktivne funkcije“ (2004:3).

Od sredine 20. stoljeća seksualno izražavanje – pod čime se ne podrazumijeva samo seksualno ponašanje, već stavovi, vrijednosti, preferencije, te (seksualni) identiteti i orijentacije – također bilježi, na svjetskoj razini, sve veću diverzifikaciju, sve brojnije oblike alternativnih načina ekspresije i sve veće društveno prihvaćanje takvog razvoja. Suvremena su društva, drugim riječima, sve tolerantnija prema seksualnim inovacijama i različitostima, bilo da je riječ o danas već gotovo neupitnoj, predbračnoj seksualnoj aktivnosti, istospolnim vezama ili transseksualnim i transrodnim težnjama (McLaren, 1999; Halman, 1995; Schmidt, 1998; Sigusch, 2001, prema Štulhofer et al. 2004:1). Makar danas možemo posvjedočiti većoj

društvenoj snošljivosti prema seksualnim manjinama i sklonostima, priroda seksualnosti još uvijek se zaodijeva u kontrole i tabue. Kao i u slučaju ostalih vidova ljudskog ponašanja, neovisno o vremenu u kojem se događaju trenutni oblici i način upravljanja seksualnošću, oni su proizvod ljudske aktivnosti. Jedno takvo područje je politika koja putem javnog djelovanja posreduje preko Države. Seksualnost je tako podložna utjecajima i ulazi u odnose moći unutar kojih se događa diktiranje pojavnosti seksualnosti. McNair navodi: „tijekom povijesti država je uvijek, više ili manje, regulirala seksualnost i disciplinirala želju zakonskim odredbama o braku i dobi stupanja u seksualni odnos kao i zabranama različitih seksualnih praksi. Ti su zakoni održavali društvenu stegu i poredak, a od njih je gotovo uvijek imala koristi skupina koja je u feminističkoj teoriji i historiografiji točno opisana kao patrijarhalna vladajuća klasa. U gotovo svim civilizacijama, tijekom najmanje sedam tisućljeća dokumentirane ljudske povijesti, seks i nadzor nad seksualnošću (tko stupa u seksualni odnos, što može činiti i kome) bili su temelj sustava društvene stratifikacije kojim su dominirali muškarci dok su žene, homoseksualci i seksualno devijantni pojedinci bili ugnjetavani i proganjani.“(2004:5).

Filozof Michel Foucault kao temelj nastanka zapadnjačkog odnosa prema seksualnosti postavlja kršćansku ispovijed (2013:52-57). Za njega razvoj ove religijske stečevine naslijeđene iz srednjeg vijeka postaje osnova stvaranja zapadnjačkog diskursa o seksualnosti - ispovijed ili priznanje kao oslobađajući faktor tvori *scientiu sexualis*, koja obuhvaća postupke zapadnjačke proizvodnje *istine* o seksu. *Scientii sexualis*, nauci o seksualnosti suprotstavlja erotsko umijeće, *ars eroticu* koja je svojstvena civilizacijama poput kineske, indijske, japanske, arapsko-muslimanske i rimske. Oba postupka na različite načine proizvode *istinu* o seksu: *ars erotica* istinu crpi iz užitka koji se uzima u obzir isključivo u odnosu na samoga sebe, ne dovodi u pitanje koji užici su dopušteni, a koji zabranjeni, nego pitanje samog užitka, dok *scientia sexualis* do istine dolazi sistematizacijom ukupnih i uopćenih znanja dobijenih promatranjem, pokusima, istraživanjima i objašnjavanjima činjenica i pojava. Disperzirana odlika zapadnog pristupa seksualnosti postaje uzrokom njezine pozadinske društvene i institucionalne sveprisutnosti, a seksualnost „jedno od područja kojima se od nastanka nacionalnih država moć služi kako bi upravljala populacijom“ (Mosse 2005, prema Đurin 2012:48). U ovakvo postavljenim odnosima institucije moći proizvode seksualnost i postaju kreatori različito strukturiranih odnosa u društvu. Seksualnost tako nastaje kao posljedica diskursa kojeg stvaraju različite društvene prakse i institucije. Heterogeni elementi koji tvore politike razlike u javnoj sferi – institucije, moć, prakse, znanja,

ponašanja, identiteti – svojim međudjelovanjem čine ovo područje ispresijecanim i kompleksnim.

2.1. Seksualnost kao predmet etnološkog i kulturnoantropološkog istraživanja

Prema riječima etnologinje i kulturne antropologinje Tee Škokić „unatoč reputaciji otvorenosti spram različitih aspekata kulturnog i društvenog života zajednica koje istražuje, antropološka znanost dugo je zanemarivala seksualnost kao polje istraživanja, "kontinuitet antropologije seksualnosti nije postojao, nego su nove generacije antropologa morale nanovo otkrivati što su njihovi prethodnici istražili i napisali“ (2011:42). Antropologinja Sophie Maksimowski navodi kako se od tridesetih do sedamdesetih godina 20. stoljeća seksualnost u antropologiji proučavala u okviru srodstva, kroz teme braka i reprodukcije. Rani antropolozi istraživali su ljudsku seksualnost izdaleka, proučavajući seksualne prakse udaljenih naroda da bi ju bolje razumjeli. Etnografije nastale u formativnim godinama ove discipline uključuju istraživanja, primjerice, Margaret Mead i Bronislawa Malinowskog. Margaret Mead je vidjela seksualno ponašanje kao kulturno uvjetovano: u svojim djelima o istraživanju na Samoa *Sazrevanje na Samoa* (1978) i Novoj Gvineji *Spol i temperament u tri primitivna društva* (1968), koje je obavila dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća položila je temelje za odvajanje spolnih i rodni uloga te je zaključila da obrasci rodnog ponašanja nisu genetski uvjetovani nego se stječu socijalizacijom. Bronislaw Malinowski (1929) je u svojoj studiji o stanovnicima pacifičkih trobriandskih otoka zaključio da manje organizirana društva imaju labaviji način zamišljanja seksualnog morala. Prema Škokić, Malinowski i Mead „uvode pitanja o seksualnosti i ljubavi kao integrativni dio svojih istraživanja, no ne uspijevaju se potpuno otrgnuti biologizmu nepromjenjive, stalne i funkcionalne seksualnosti. Kao začetnici ispitivanja o seksualnim praksama ipak se nisu odvažili na isti projekt u urbanim ili domicilnim sredinama“ (2011: 10).

Antropolozi Richard Parker i Laura Murray (2012) navode da istraživanja seksualnosti sedamdesetih godina 20. stoljeća doživljavaju značajnu promjenu zbog društvenih promjena u šezdesetim godinama 20. stoljeća. Tome su pridonijeli *gay* i lezbijski pokreti u nastajanju, kao i znanstveni radovi s područja ženskih, lezbijskih i *gay* studija. Antropološka istraživanja u tom razdoblju ispitivala su društvenu i kulturnu izgradnju seksualnih praksi, pri čemu su imala posebno važnu ulogu u dokumentiranju seksualne raznolikosti i istospolnih seksualnih

odnosa u različitim društvima, uključujući suvremeno zapadno društvo. Tek će osamdesete godine 20. stoljeća donijeti novu polemiku oko istraživanja o seksualnosti. Marginalne skupine u urbanim sredinama Zapada svojim političkim zahtjevima, koji zahvaćaju i područje seksualnosti, preoznačuju uvriježeno poimanje seksualnih identiteta, seksualnih ponašanja i seksualne orijentacije (Škokić 2011:10,11). Istraživanja tijekom osamdesetih i devedesetih nastavila su se na kulturne i društvene dimenzije niza važnih pitanja poput epidemije virusa humane imunodeficijencije (HIV), promjenjivog oblika reproduktivnog zdravlja i novih tehnologija reprodukcije, seksualnog rada, turizma, migracija, istospolnoga braka i globalizacije (Parker i Murray 2012). Od sredine devedesetih godina 20. stoljeća pozornost istraživanja usmjerila se na strukturne čimbenike koji oblikuju seksualnost i na političke borbe koje su se pojavile u odnosu prema seksualnosti i seksualnim pravima. Širenjem istraživačkog fokusa na ova područja društvenog interesa, antropolozi koji proučavaju seksualnost nalaze se pod sve većim utjecajem feminističke i *queer* teorije, povijesti i ostalih društvenih znanosti, te su također naglasili načine na koje se seksualnost prožima s ostalim okosnicama moći i identiteta (ibid.).

Razmatrajući promjene vezene uz izražavanje seksualnosti stječe se dojam da istraživački potencijal seksualnosti još uvijek čeka odgovore na mnoga pitanja u vezi međuodnosa tijela, društvenih i kulturnih datosti.

Tea Škokić u knjizi *Ljubavni kod: ljubav i seksualnost između tradicije i znanosti* (2011) prikazuje kulturne i znanstvene diskurse koji su utjecali na oblikovanje shvaćanja i doživljaja ljubavi u Zapadnoj kulturi. U prvim poglavljima knjige autorica razmatra odnose ljubavi i kulture, predstavlja način na koji je seksualnost znanstveno disciplinirana, te moći i diskurse koje se oko nje izgrađuju. Slijedom Freudovog opažanja da su ljubav i kultura u neprestanom sukobu (ibid. 15) navodi važnosti etnografskih istraživanja koja upozoravaju da sukob ljubavi i kulture nije posebnost zapadnog društva i da je svaka radikalna podjela na prirodu i kulturu, pojedinca i zajednicu unaprijed izgubljena bitka za razumijevanje ljudske seksualnosti i svih njezinih emocionalnih aspekata. (ibid. 30, 31) U poglavlju o moći i diskursima o seksualnosti predstavlja doprinos Michela Foucaulta: ideja o ljudskoj seksualnosti kao nužno podvrgnutoj represiji i ograničenjima iz jednog središta moći umjetno je stvorena, dok Foucaultov teorijski obrat označava trenutak u kojem je seks objasnio kao posljedicu, a ne kao uzrok diskursa. Brojnost govora o seksu, odnosno diskursa proizvela je seksualnost kakvu poznajemo od devetnaestog stoljeća. (ibid. 52)

Prilikom predstavljanja antropoloških i kulturnoantropoloških pristupa tumačenju seksualnosti autorica naglašava da je količina etnografskih zapisa na temu seksualnosti ili ljubavi skromna dok povijest etnoantropoloških istraživanja seksualnosti upućuje na kontroverzne, kontradiktorne te najčešće neinstitucionalne i osobne porive istraživača da se posvete ovoj temi (ibid. 69-70). Težina svođenja znanstvene i kazivačeve stvarnosti na istu ravan, posebice kada je riječ o seksualnosti, predstavlja poseban izazov. (ibid. 88)

Kada su u pitanju istraživanja na domaćem terenu, Škokić ističe da seksualnost do osamdesetih godina 20. stoljeća nije čak ni relevantno etnološko ili kulturnoantropološko pitanje (ibid. 84). Premda je ljubav kao fenomen izostavljena u domaćim istraživanja narodnog života i običaja, Škokić navodi da se pitanja vezana uz ljubav mogu rekonstruirati na temelju *Upitnica* koje su bile sastavljene prema djelu Antuna Radića, *Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* koja je, krajem 19. stoljeća kada je objavljena, sadržavala pitanja o obiteljskom životu, odnosu muža i žene, odnosima roditelja i djece, pravu, druženju s ljudima.¹⁵

Kada govori o prostituciji, Škokić ističe da su javne kuće obilježja urbanih sredina (ibid. 154), ali da se podaci o ženama koje primaju novac za svoje seksualne usluge mogu naći i u zapisima o seoskom seksualnom životu. Ovdje navodi rad Vere Stein Erlich *Jugoslavenska porodica u transformaciji* (1971) u kojoj su zabilježeni odgovori o prostituciji na selu u međuratnom razdoblju:

„(...) imaju odnose s muškarcima iz sela, češće s raznim trgovačkim putnicima i agentima i s gospodom jer su onda sigurnije da se to neće znati. Primaju za to novac ili razne poklone za svoju „toaletu“ za koju će sve dati, samo da bude bolje obučena od drugih, pa makar i pod tu cijenu. (kotar Županja)“ (Stein Erlich 1971:299)

¹⁵ Škokić navodi primjere takvih pitanja: *Po čem se pozna, živi li muž sa ženom srećno, a po čem živi li nesrećno? Živu li srećnije, koji su se uzeli iz ljubavi (jer su se voljeli) ili i drugi živu upravo tako? Zašto se najviše svađaju? Nije li tomu krivo to, što muž ide k tuđoj ženi (inoći), ili što žena prima tuđeg čovjeka? Ima li ljudi i žena koji zajedno žive bez zakona (vjenčanja)? Pazi li se i kako se pazi na momke i djevojke, da prije vjenčanja (zakona) ne budu momci sa ženama, a djevojke s ljudima? Događa li se to ipak? Griješe li djeca drugačije (sama sa sobom, sa životinjama)? Paze li na to roditelji? Što bude ako je momak već bio s djevojkom, kojoj je dao vjeru, i osramotio ju tako, da se to vidi? Što bude, ako je tko drugi bio s djevojkom prije vjenčanja? Kakvo pravo ima nezakonita žena u zadruzi, ako zadruga ikako i trpi takovu ženu? Paze li žene na sram (stid)? Koji se dijelovi ženskog tijela drže za stidne (sramotne) i kojih dijelova prema tome i ne skrivaju? Je li velika drznost i prostota otkriti ili se taknuti ženskomu sramnih dijelova? Paze li muškarci na stid? Paze li više momci ili oženjeni ljudi?* (2011:91-94)

„Ovdašnje žene ne idu na pijacu. Ali ulaze u spolne odnose sa domaćinima kad idu na proštenja na kojima ostaju po dva ili tri dana, kao npr. u Mariju Bistricu. Zato primaju novac i odijelo. Koji nema novaca prijatelji se s mužem pa mu pomaže raditi. (kotar Ivanec)“ (ibid.)

Škokić se u posljednjim poglavljima knjige dotiče kodiranja ljubavi u današnjem društvu. Ljubav između dvije osobe koje su jedna drugoj nezamjenjive postaje novi način njezinog kodiranja. Današnja koncepcija ljubavi rascijepljena je tisućama osobnih identiteta i preferencija koji se križaju s brzo promjenjivim društvenim stavovima. „Najveća moć ljubavi kao emocije krije se u spoznaji da se ona ne može posredno naučiti, niti osjetiti, doli na vlastitoj koži. Tek nakon što je osobno iskusimo možemo se postaviti spram pravila, normi i običaja koji su nam ponuđeni ili nametnuti (...) Jedinstvenost ljubavi proizlazi iz spoznaje da nas ona uvijek može iznenaditi.“ (Škokić 2011:167)

Etnologinja i kulturna antropologinja Sanja Đurin u svojim se istraživanjima bavila pitanjem odnosa države i seksualnosti. U radovima *Politika seksualnosti: odgovor na fantazmu o ugroženoj naciji ili nešto drugo* (2009), *O politici seksualnosti u Hrvatskoj devedesetih, o diskursima koji su je oblikovali i o njezinim simptomima danas* (2012), *O poststrukturalističkoj teoriji diskursa kroz raspravu o uvođenju pojma 'brak' u hrvatski Ustav* (2017) autorica analizira pitanja odnosa državne politike prema seksualnosti od stvaranja nacionalne države devedesetih godina 20. stoljeća do danas. Njezina područja interesa predstavljaju diskursi vezani uz izgradnju hrvatskog nacionalnog, rodnog i religijskog identiteta koje autorica tumači kroz koncepte disciplinske moći i biopolitike. Uzimajući u obzir antagonizme i podijeljenosti u društvu po pitanju seksualnosti autorica drži da problemi vezani uz seksualnu edukaciju i seksualne slobode u Hrvatskoj nemaju svoje izvore samo u politici stvaranja hrvatskoga nacionalnog identiteta devedesetih godina 20. stoljeća, već na razne načine korespondiraju s prošlošću i snažno su ih, uz katoličku tradiciju, oblikovali medicina, biologija i eugenički diskurs 19. stoljeća. Stvaranje novog nacionalnog identiteta nastalo je kombinacijom navedenih diskursa i njihovog regresivnog uključenja u javne politike, a hrvatski državljani su se za vrijeme stvaranja nacionalne države izjasnili većinom kao kršćani katolici, učvršćujući time patrijarhalne i konzervativne rodne uloge kao i određene moralne vrijednosti. Nacionalni identitet se tako izražavao preko vjerskog identiteta pa je biti Hrvat značilo biti katolik i živjeti, na deklarativnoj razini, u skladu s katoličkim moralom, a po toj su osi, tumači Đurin, isključeni i marginalizirani oni koji se nisu

identificirali s dominantnom denominacijom. Autorica u svojim radovima pokazuje kako je u državnom odnosu prema seksualnosti do danas prisutna različita dinamika koja stvara nove prostore za odmjeravanje odnosa moći. Utjecaji Države i Crkve s jedne strane te građanskog društva s druge neprestano se odmjeravaju te tako doprinose izgradnji i održavanju društvenih antagonizama (Đurin 2009, 2012, 2017).

Zbornik radova zagrebačkog Centra za ženske studije *Love and sexuality: anthropological and historical crossings* (2011), predstavlja četrnaest radova različitih teorijskih usmjerenja kojima je zajednička poveznica propitivanje ljubavi i seksualnosti iz feminističke perspektive. Na primjeru književnih, umjetničkih i povijesnih djela te analize suvremenosti, autorice ispituju veze seksualnosti i politike, prirodu ljubavi kroz književnost i čitanje književnosti, izražavanje različitih vrsta seksualnosti u odnosu na javnu političku korektnost i koncept ljubavi kao mjesta u kojem se susreću javno i privatno, individualno i društveno. Ovaj zbornik sadrži radove *Women's Historical Narratives Between Love and Pain*: „*Inside, it will be warm, safe and empty*“, Renate Jambrešić Kirin koja istražuje područje emocija i društvene odgovornosti književnosti, „*Can Croatia Swallow It? The Lack of Freedom of Sexual Expression in Croatia*“, Tee Škokić koja analizira političku korektnost hrvatske javnosti kada su u pitanju izražavanje različitih vrsta seksualnosti u javnom prostoru te „*Nationality, Identity, Sexuality: The Politics of Sexuality in Croatia*“, Sanje Đurin koja predstavlja utjecaj državnih politika seksualnosti na stvaranje nacionalnog identiteta. Te sam radove konzultirala u pripremi ovoga rada za promišljanje manifestacije i percepcije seksualnosti u javnom prostoru.

3. Prostitucija kao društveni problem

U vrijeme nastajanja ovog rada svjedočila sam akcijama potpisivanja protiv ratifikacije konvencije Vijeća Europe o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji, tzv. *Istanbulske konvencije*. Bez dubljeg ulaženja u temu, želim istaknuti da po meni sam naslov ovog dokumenta ne bi nikako trebao predstavljati problem ili razlog pozivanja na referendum. Dakle, ako se povuče paralela o položaju žena u okviru stotinu godina – od vremena u kojem je zakon dopuštao obrte za pružanje „uslužne djelatnosti

osobnog zadovoljstva“¹⁶ do aktualnog pozivanja na referendum kojim bi se trebalo glasovati protiv prihvaćanja međunarodne konvencije koja se tiče borbe protiv nasilja nad ženama – koje su vrijednosti i stavovi spram prava žena postojeći nekada i danas te razlikuju li se uopće?

Prostitucija kao društvena pojava prisutna je u svim povijesnim razdobljima. No, ona je ujedno, kako ju se predstavlja i konstruira, prijepona pojava, tabu i društveni problem. Naslovi u suvremenom hrvatskom dnevnom tisku svjedoče o njezinoj prisutnosti: video reportaža portala *N1* kazuje o lakoj kupovini seksualnih usluga¹⁷, a izjave kapetana i skipera koji rade u nautičkom turizmu također.¹⁸ Pretraživanjem rubrika u oglasnicima - primjerice, internetske stranice *Oglasnik.hr* - primjetila sam da se seksualne usluge nude najčešće u vidu erotskih masaža koje se organiziraju u stanovima ili prostorima, po dogovoru. Te se usluge nalaze u rubrici *Osobni kontakti*, koja je predviđena za osobe starije od 18 godina, što je navedeno na naslovnici tog dijela web sadržaja.¹⁹

Hrvatski jezični portal određuje prostituciju u ekonomskom kontekstu, ona je „zadovoljavanje tuđih seksualnih želja za novac kao zanimanje ili djelatnost“²⁰ a konzultirani radovi potvrđuju važnost ekonomske odrednice. Zorko navodi da su „razlozi ulaženja u prostituciju najčešće ekonomski. Oni izviru iz ekonomske nejednakosti unutar društvenih slojeva kao i ekonomske nejednakosti među spolovima, pri čemu su žene u nepovoljnijem položaju“ (2013:8). U izvještaju udruge *Rosa* o uzrocima prostitucije stoji da su „siromaštvo, neadekvatno i nedostupno školovanje, beskućništvo, seksualna diskriminacija i nasilje nad ženama stalne teme u životopisima žena koje se bave ili su se bavile prostitucijom.“²¹

Premda se u ovim definicijama kao akter prostitucije spominje žena, a to ima potkrijepu i u statistikama - prema procjeni UN-a oko 4 milijuna žena i djece godišnje postaju žrtve trgovanja ljudima od kojih se većina iskorištava u seksualne svrhe te se oko 500.000

¹⁶ Tekst u navodnicima nalazio se na obrtnicama koje je izdavala gradska uprava prilikom dodjeljivanja dozvola za otvaranje javnih kuća, a označavao je pružanje seksualnih usluga. Primjer jedne obrtnice vidjeti u: Belušić 2010:232.

¹⁷ *N1* - TV, web i mobilna platforma za emitiranje vijesti i aktualnosti, <http://hr.n1info.com/a91870/Vijesti/VIDEO-Koliko-je-lako-doci-do-placenog-seksa-u-Hrvatskoj.html> [pristup 24. srpnja 2018.]

¹⁸ *Hrvatska danas*, <http://hrvatska-danas.com/2017/08/07/ispovijest-domaceg-skipera-na-pitaju-za-cijenu-premda-je-prostitucija-u-hrvatskoj-ilegalna/> [pristup 24. srpnja 2018.]

¹⁹ *Oglasnik.hr*, <https://www.oglasnik.hr/osobni-kontakti/partneri> [pristup 17. kolovoza 2018.]

²⁰ *Hrvatski jezični portal*, <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> [pristup 24. kolovoza 2018.]

²¹ *Uzroci prostitucije i trgovanja ženama. Rasprave u Hrvatskoj i svijetu*, http://www.petra-nvo.net/images/publikacije/prostitucija_CZZR_lowres.pdf [pristup 24. srpnja 2018.]

žena godišnje prodaje na lokalna tržišta prostitucije u Europi²² - postoji više oblika prostitucije, npr. muška, dječja, maloljetnička, dobrovoljna, prisilna, povremena, stalna (profesionalna), samostalno prostituiranje, prostitucija kao dio organizacije (javna kuća, svodnik ili oboje), niska ili ulična, srednja i visoka (prema socijalnom statusu klijenta) (Mihajlović 2012:13, Milivojević Antoliš et al. 2013:285). Uz mnoga moralna, zdravstvena, pravna i ekonomska pitanja s kojima se prostitucija dovodi u vezu, ona je „vrlo često povezana s organiziranim kriminalom, posebice izravno s trgovanjem ljudima u svrhu prostitucije, odnosno seksualnog iskorištavanja.“ (Milivojević Antoliš et al. 2013:287). Njezina prisutnost, dakle, uglavnom svjedoči o obespravljenosti pružatelja usluga i njihovoj izloženosti različitim oblicima nasilja.

Složenost prostitucije kao društvene pojave zahtijeva njezino promatranje iz različitih područja istraživanja. Radovi koje sam konzultirala pripadaju različitim disciplinarnim područjima: etnologiji i kulturnoj antropologiji, pravu, ekonomiji, kriminologiji, povijesti i sociologiji. Da bi se stekao uvid u njezinu kompleksnost, u prvom dijelu ovog poglavlja prostituciju ću prikazati kao društvenu pojavu u njezinom povijesno-pravnom i današnjem zakonodavnom okviru te rezultate nedavnih istraživanja koji, osim što dokazuju njezinu prisutnost, predlažu konkretne korake za razvijanje odnosa prema prostituciji. U drugom dijelu prikazat ću povijesni kontekst, prostituciju u Zagrebu krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

3.1. Prostitucija u pravno-povijesnom okviru

Danas se zakonski pristupi prostituciji razlikuju od zemlje do zemlje. Prostitucija ili seksualni rad u zakonskim odredbama može biti u opreci sa zakonom, dekriminaliziran ili legaliziran.

U Hrvatskoj je prostitucija regulirana kaznenim i prekršajnim zakonodavstvom. Prostitucija kao predmet Zakona o prekršajima protiv javnog reda i mira spominje se u člancima 7: „tko dopušta da se u njegovim prostorijama vrši bludničenje ili tko omogućuje ili na drugi način pomaže vršenju prostitucije, kaznit će se za prekršaj novčanom kaznom u protuvrijednosti domaće valute od 50 do 350 DEM ili kaznom zatvora do 30 dana“ i 12: „tko se odaje prostituciji, kaznit će se za prekršaj novčanom kaznom u protuvrijednosti domaće

²² Prostitucija i trgovanje ženama, <http://www.petra-nvo.net/images/publikacije/prostitucija-i-trgovanje-zenama.pdf> [pristup 30. kolovoza 2018.]

valute od 50 do 200 DEM ili kaznom zatvora do 30 dana.“²³ Odredbe koje kriminaliziraju prostituciju u okviru Kaznenog zakona odnose se na djela povezana s prostitucijom kao što su namamljivanje, vrbovanje, poticanje, organiziranje pružanja spolnih usluga.²⁴

Pravnica Ivana Radačić navodi kako je specifičnost Hrvatske, osim zastarjelog zakonskog rješenja, u tome što nema nikakvog oblika udruživanja među osobama koje se bave prostitucijom te da nisu uključene u stvaranje javnih politika. Također ne postoje nikakvi programi pomoći ili strategije izlaska za osobe koje prostituciju žele napustiti. Postoji samo nekoliko nevladinih organizacija koje u okviru programa smanjenja štete rade s osobama koje se bave prostitucijom na promociji seksualnog zdravlja i sprečavanja spolno prenosivih bolesti (Radačić 2017:7). Prostituciju u hrvatskom prekršajnom i kaznenom pravu istražili su Milivojević Antoliš et al. (2013) i Radačić et al. (2017). Milovojević Antoliš et al. (2013) koristili su podatke MUP-a i Državnog zavoda za statistiku. Ovo istraživanje pokazalo je da je u razdoblju od 2010. do 2012., prema statistikama MUP-a, broj prijavljenih prekršaja odavanja prostituciji u porastu - u 2010. godini bilo je 180 prijavljenih prekršaja odavanja prostituciji, u 2011. bilo ih je 190, a u 2012. ih je bilo 289. Prema podacima Državnog zavoda za statistiku, za razdoblje 2010. i 2011. podaci vezani uz prekršaje uz prostituciju, podvođenje ili ustupanje prostorija radi obavljanja prostitucije vode se zajednički, pa se ne mogu razlučiti i navesti detaljniji podaci o zasebnim prekršajima. U 2010. je navedenih prekršaja, za koje su okrivljene punoljetne osobe, bilo ukupno 198, a proglašene su krivima 179 punoljetnih osoba, od kojih su 177 bile žene. U 2011. godini je bilo ukupno 195 prekršaja iz navedene grupacije za koje su okrivljene punoljetne osobe, od kojih je osuđeno ukupno 188 osoba, a od tog broja je 165 žena. Zasebni podaci po pojedinom prekršaju koji su svrstani u grupaciju prekršaja vezanih uz prostituciju, podvođenje ili ustupanje prostorija nisu dostupni u statističkim izvješćima. (Milivojević Antoliš et al. 2013:288, 289)

Radačić et al. u istraživanju o prostituciji analizira spise Prekršajnog suda i Općinskog kaznenog suda u Zagrebu u predmetima koji se odnose na prostituciju, a pravomoćno su okončani nedavno, 2015. i 2016. godine Najviše ima prekršajnih predmeta za odavanje prostituciji, a vrlo malo predmeta za svodništvo, s time da se u većini tih predmeta radi o ženama koje su se dobrovoljno udružile kako bi zajedno radile. Iz analize sudskih spisa

²³ Zakon.hr. <https://www.zakon.hr/z/279/Zakon-o-prekr%C5%A1ajima-protiv-javnog-reda-i-mira> [pristup 25. srpnja 2018.]

²⁴ Zakon.hr., <https://zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon> članak 157 [pristup 25. srpnja 2018.]

Prekršajnog suda u Zagrebu proizlazi da je najviše postupaka pokrenuto protiv osoba koje rade na ulici (od 22 predmeta pravomoćno okončana u 2015. i 2016. godini u samo tri predmeta mjesto prekršaja bio je stan, a u svim ostalima ulica) i da se većinom radi o opetovanim kažnjavanjima. (2017:4-6).

Povjesničar Tomislav Zorko navodi da se prostitucija u razdoblju kraja 19. i početka 20. stoljeća odvijala na dva načina: u javnim kućama (do 1922.) i putem javno toleriranih prostitutki (do 1934.) (Zorko 2013:7). Njihov rad regulirao je tzv. *Bludilišni pravilnik* kojeg je 16. travnja 1899. izdalo gradsko poglavarstvo. (ibid. 35) Pitanje prostitucije bilo je prepušteno lokalnom redarstvu, a javna prostitucija ukinuta je 1934. godine donošenjem *Zakona o suzbijanju spolnih bolesti*. (ibid. 66) Prema Zorku, prostitucija postaje karakteristična pojava u 19. i 20. stoljeću, a uzroci tome leže u društveno-ekonomskim i socijalnim odnosima unutar industrijaliziranog građanskog društva (ibid. 8). Antropologinja Rubin Gayle navodi da su se promjene u kojima se prostitucija počela mijenjati od privremenog posla do trajnijeg zanimanja dogodile kao rezultat agitacije 19. stoljeća, pravne reforme i policijskog progona zbog čega su prostitutke kao dio radničke klase postale jako izolirane i stigmatizirane na temelju seksualne aktivnosti kojom su se bavile (Gayle 1992:156).

Pitanje prostitucije u hrvatskoj historiografiji istraživano je na dubrovačkom području. Povjesničar Gordan Ravančić navodi kako za razdoblje kasnog srednjeg vijeka nema puno sačuvanih podataka. U statutu iz 1272. postoji samo jedna odredba koja se može povezati s prostitucijom. Ona kazuje da, ukoliko djevojka počini takav „zločin“, njen otac i braća trebaju nesretnicu kazniti prema njihovoj vlastitoj želji. (1998:124). U ovom razdoblju u Dubrovniku još uvijek ne postoje odredbe glede odijevanja prostitutki ili nošenja nekog posebnog znakovlja, poput remena ili kapuljače, kao u nekim drugim europskim gradovima (ibid. 125), a prva odredba koja se tiče smještaja u gradskom prostoru datira iz 1409. godine: gradske javne žene smjele su stanovati i djelovati unutar samo jednog određenog dijela grada. U zapisima kriminalnog suda dubrovačke općine sačuvan je priličan broj slučajeva u kojima se prostitutke otvoreno obraćaju sudu navodeći svoje zanimanje – *meretrix*, što svjedoči da su javne žene postojale u gradu i da nisu bile isključivo proganjane. Takva situacija potrajala je do druge polovice 15. stoljeća. (ibid. 126)

O položaju prostitutki u Dubrovniku u razdoblju od 17. do 19. stoljeća piše i povjesničarka Slavica Stojan. Prostitutke s duljim stažem imale su manje neprilika u

svakodnevnom životu od onih koje su se tek uključivale u seksualnu trgovinu koje je trebalo najprije postidjeti pred rodbinom i znancima. Starije prostitutke uhodane u poslu nije imalo nikakava smisla javno izlagati osudi i preziru, jer su one svojim ponašanjem, odjećom i govorom eksplicitno pokazivale kakvim se poslom bave. Dubrovnik, uvijek pun stranih trgovaca i mornara, prilično se liberalno odnosio prema pojavama svodništva i prostitucije, no kada bi se poduzimale mjere protiv žena osumnjičenih za prostituciju, kazne je podnosila ona sama, a ne i muškarci koji su plaćali njezine usluge. Žene su mogle biti osuđene ako su bile uhvaćene u preljubu ili u odnosima s Turcima i Židovima, ako je kod njih bila zamijećena naglašena putenost, ili su prijavljeni posjeti muškaraca u njihove stanove, pa ih je tek trebalo javno prokazati. Prekršaji u seksualnoj sferi kažnjavani su izgonom iz države, a prije toga izložile bi se na stupu sramote i kaznom sramotne ophodnje na magarcu. Uz to bi bile obilježene užarenim željezom na čelu, često popraćeno teškim nasiljem poput rezanja ušnih školjki i nosa. (2003:254-270)

Pravnica Darija Željko navodi da je prostitucija kakvu danas poznajemo kulturno i povijesno specifična pojava koja se postupno oblikovala tek na koncu 19. i na početku 20. stoljeća (2016:158), a kao različite pristupe državne kontrole prostitucije navodi reglementaciju, aboliciju i prohibicionizam, odnosno kriminalizaciju prostitucije. Reglementacija predstavlja pojavu u kojoj vlast prostituciju stavlja pod svoj državni i institucionalizirani nadzor te dozvoljava bavljenje prostitucijom samo onim osobama koje su uspjele ishoditi dozvolu vlasti. Razlog reglemenacije bio je porast broja prostitutki uslijed industrijalizacije i urbanizacije te porast oboljelih od veneričnih bolesti što je dovelo do poimanja prostitucije kao socijalno-medicinskog problema (ibid.155). Razdoblje između svjetskih ratova obilježeno je abolicionistički orjentiranim istraživačima prostitucije. Tada se skreće pažnju na prostituciju kao socijalnu pojavu koja je više određena socijalnim uzrocima nego zakonima države. Stoga se predlaže da se borba protiv nje vodi socijalnim mjerama, a tek u drugom redu zakonom. Mjere koje se prije svega imaju upotrijebiti imaju direktan cilj suzbijanja širenja te pojave i to ravnopravno prema muškarcima i ženama. (ibid. 157) Prohibicijski pristup rješavanja problema prostitucije, odnosno kriminalizacija prostitucije, razlikuje se od abolicijskog po tome što inkriminira sve sudionike u procesu prostitucije, uključujući i same osobe koje se bave prostitucijom. (ibid. 158) Četvrti oblik državne politike prema prostituciji jest potpuno toleriranje iste, odnosno njezina legalizacija, a koja je kao jedinstveni model regulacije prostitucije prisutan u Nizozemskoj. (ibid. 154-155)

Seksualni rad, pojam koji postupno zamjenjuje pojam prostitucije, populariziran je 1987. godine u zborniku radova *Sex Work: Writings by Women in the Sex Industry*. Osim tradicionalno shvaćene ulične i bordelske prostitucije, seksualni rad proširio je značenje prostitucije na rad u pornografskoj i striptiz industriji, erotski ples, erotsku masažu i ostale načine koji uključuju razmjenu seksualnih usluga za novac, poglavito na Internetu.²⁵

Pokreti za prava prostitutki nastaju sedamdesetih godina 20. stoljeća, a desetljeće kasnije dolazi do promjena koje su utjecale na položaj osoba zaposlenih u seksualnoj industriji. U Amsterdamu je 1985. održan Svjetski kongres kurvi na kojem je donesena Svjetska povelja o pravima prostitutki i osnovan Međunarodni odbor za prava prostitutki.²⁶ U diplomskom radu iz sociologije Petre Hobljaj (2000:11) navodi se da je „zbog lobiranja ovog odbora Europski parlament 1986. godine donio niz preporuka u smjeru dekriminalizacije prostitucije, poštivanja prava prostitutki, sprečavanja nasilja prema njima, te podržavanje grupa za podršku među prostitutkama.“

Primjere zakonske regulacije u nekim europskim zemljama donosi pravno-kriminalističko istraživanje Milivojević Antoliš et al. (2013). U Njemačkoj je prostitucija legalna djelatnost, postoje javne kuće koje su obavezne plaćati porez i zdravstveno osiguranje svojim zaposlenicima, odnosno osobama koje pružaju usluge prostitucije. Svodništvo je legalno kao i vlasništvo nad javnom kućom. U Austriji nije legalno svodništvo i vlasništvo nad javnom kućom, a osobe koje se bave prostitucijom uvrštene su u posebne registre, te su obavezne odlaziti na redovite liječničke preglede i plaćati porez. U Nizozemskoj su javne kuće dopuštene samo u određenim gradskim zonama. Svodništvo je legalno, kao i vlasništvo nad javnom kućom. Švedsko zakonodavstvo nije legaliziralo prostituciju. No, prostitutke se ne kažnjavaju za prostituciju, već je samo za korisnike prostitucije propisana kaznena odgovornost; tzv. švedski, odnosno, nordijski model (ibid.:286).

Švedski model nadahnut je radikalnom feminističkom koncepcijom prema kojoj povijest patrijarhalnog ugnjetavanja i ekonomske obespravljenosti žena isključuje mogućnost seksualnoga rada kao ženskog izbora. Prostitucija je, prema tom stajalištu, jedan od oblika diskriminacije, dehumanizacije i nasilja prema ženama. Švedski zakon iz 1999. dekriminalizira seksualni rad, ali zabranjuje korištenje usluga seksualnih radnica, tj. kažnjava

²⁵ *Sex Work: Writings by Women in the Sex Industry*, https://books.google.hr/books/about/Sex_Work.html?id=8LcDJTkJ0yQC&redir_esc=y [pristup 26.srpnja 2018.]

²⁶ Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/World_Charter_for_Prostitutes%27_Rights [pristup 22. srpnja 2018.], *First World Whores Congress*, <https://sekswerkerfgoed.nl/wp-content/uploads/2016/10/World-Charter-For-Prostitutes-First-World-Whores-Congress-Amsterdam-1985.pdf> [pristup 22. srpnja 2018.]

klijente i organizatore. Zakon je prividno smanjio prostituciju, no postoji osnovana sumnja da se veći dio dotadašnje komercijalne seksualne aktivnosti jednostavno premjestio „u podzemlje.“²⁷

Britanski sociolog Fernando Henriques u dva sveska *Historije prostitucije* (1968) daje njezin povijesni pregled. Prema ovom autoru, stavovi o prostituciji mijenjali su se ovisno o povijesnom razdoblju, društvenim i kulturnim prilikama. Brojne drevne civilizacije, poput sumerske i babilonske poznavale su prostituciju u obliku hramske, sakralne prostitucije. Antički svijet poznao je različite vrste prostitutki: one su dolazile iz svih društvenih staleža, često su bile ropkinje, a primjerice školovane prostitutke u antičkoj Grčkoj, hetere, uživale su ugled među klijentima. Međutim, Henriques sudbinu prostitucije u Europi povezuje s institucijom braka i s promjenom stavova prema braku. „Kad god prevlada tvrdnja da se potpuno seksualno zadovoljstvo može naći samo unutar bračnih veza, pokazuje se težnja da prostitutka bude prezrena. To je i naše današnje stanje. Ali kad se brak smatra jedva nečim boljim od nužnog sredstva za stvaranje obitelji i očuvanje vlasništva, dok seksualni užitak treba tražiti na drugom mjestu, tada je status prostitutke visok.“ (Henriques 1968a:64)

3.2. Preporuke za rješavanje problema povezanih s prostitucijom

Tema prostitucije pojavljuje se u istraživanju o ekonomskim aspektima industrije poroka u kojem se neslužbeno procjenjuje da se u Hrvatskoj prostitucijom bavi od tri do pet tisuća žena. Procijenjeni prosječni godišnji prihod od prostitucije u Hrvatskoj za razdoblje 2008. do 2013. iznosi oko 1,2 milijarde kuna (Lovrinčević et al. 2015:186). Nedavna sociološka istraživanja ženske prostitucije na području Zagreba i Splita ispitala su rasprostranjenost seksualnog rizika povezanog s HIV-om (Štulhofer et al. 2009), rizike povezane s HIV-om i njegovo sprečavanje (Štulhofer et al. 2015), te viktimizaciju prostitutki s obzirom na izloženost HIV-u i spolno prenosivim bolestima (Štulhofer et al. 2016).

Konkretni koraci koje od 2007. godine predlaže Ženska mreža Hrvatske i Mreža za prevenciju i eliminaciju trgovanja ženama u svrhu seksualnog iskorištavanja (PETRA), predlažu zakonska rješenja koja bi se odnosila na ukidanje kažnjavanja žena koje se bave prostitucijom. Tako je u *Prijedlogu Zakona o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona*, prije dvije godine, uz članak 41: „kod kaznenog djela trgovanje ljudima i ropstvo iz članka 175.

²⁷ Hrvatska enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=50714> [pristup 23.srpnja 2018.]

KZ, dodan (...) novi stavak 4. prema kojem će se kazniti onaj tko iskoristi položaj osobe za koju zna da je kao žrtva trgovanja ljudima na prisilnom radu ili služenju, seksualnom iskorištavanju, ropstvu ili njemu sličnom odnosu, prostituciji ili nedopuštenom presađivanju dijelova ljudskog tijela. Na predloženi način usuglašena je i proširena inkriminacija sadržana u članku 19. Konvencije VE o suzbijanju trgovanja ljudima, te je na prijedlog Ureda za ljudska prava Vlade RH izričito navedena žrtva trgovanja ljudima.²⁸ Prostitucija je u Hrvatskoj regulirana prekršajnim i kaznenim zakonom. Osim zakonskih rješenja, predlažu se mjere podrške koje bi pomogle ženama izlazak iz prostitucije. Ukazuje se na to da ženama treba omogućiti pristup skloništima, savjetovanjima, doškolovanju, profesionalnoj izobrazbi i poduzeti mjere radi njihova zapošljavanja. Spomenute mreže naglašavaju i važnost medijskih kampanja koje bi podizale razinu svijesti u javnosti o problemu prostitucije i to putem informacija o prostituciji te edukaciju i treninge za one koji su dužni provoditi zakone i raditi na sprečavanju prostitucije.²⁹

Prijedloge za rješavanje problema žena u prostituciji temeljem intervjua sa šest žena koje se bave prostitucijom i predstavnicima četiri nevladine udruge, svećenikom, odvjetnicom, sutkinjom i tri osobe koje su sudjelovale u organizaciji prostitucije, donijelo je istraživanje Radačić et al. (2017) U ovom istraživanju istaknuta su četiri glavna aspekta koja bi trebalo uzeti u obzir prilikom rješavanja problema s prostitucijom: dekriminalizacija/legalizacija, destigmatizacija, uspostava sustava podrške te poboljšanje odnosa sa policijom i pravosuđem (Radačić et al. 2017:12-16). Intervjuirane žene složile su se da je potrebno odmaknuti se od kriminalizacije i penalizacije seksualnog rada. Naglasile su potrebu za dekriminalizacijom kako bi mogle lobirati i zalagati se za svoje potrebe bez straha od kažnjavanja. Neke su također naglasile kako bi se legalizacijom riješio problem svodnika, što vide kao jedan od ključnih problema. Osjetljivost na stigmatizaciju bila je očita u tvrdnjama da seksualni rad mora biti priznat kao „rad“ i „način“ zarađivanja za život za one koje se odluče time baviti. Izražena je i želja za podizanjem svijesti javnosti o seksualnom radu radi uklanjanja zablude i stereotipa. Sudionice istraživanja govorile su o potrebi izgradnje sustava podrške, informiranjem o pravima, edukacijom te pružanjem psihološke pomoći, kao i potreba za skloništima za osobe koje trpe nasilje. Jedna od konkretnih

²⁸ Prijedlog Zakona o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona Republike Hrvatske, www.sabor.hr/fgs.axd?id=4491 [pristup 2. rujna 2018.]

²⁹ Petra, mreža nevladinih organizacija za prevenciju i eliminaciju trgovanja ženama u svrhu seksualnog iskorištavanja, http://www.petra-nvo.net/images/publikacije/prostitucija_CZZR_lowres.pdf, [pristup 23. srpnja 2018.]

preporuka jest otvaranje *drop in* centra koji bi bio dostupan 24 sata gdje bi seksualne radnice mogle dobiti pravnu, psihološku, zdravstvenu i drugu pomoć. Preporuke koje se odnose na poboljšanje odnosa policije prema osobama koje se bave prostitucijom uključile su iskorjenjivanje svih oblika zloporabe položaja i poštivanje prava koje imaju kao okrivljenici te potrebu za aktivnijim radom na suzbijanju nasilja nad njima od strane svodnika i klijenata. Jedan od prijedloga također uključuju treninge kroz koje bi se policijske službenike senzibiliziralo prema osobama koje se bave prostitucijom.³⁰

3.3. Prostitucija u Zagrebu krajem 19. i početkom 20. stoljeća

U Banskoj Hrvatskoj u 19. stoljeću pitanje prostitucije reguliralo se Kaznenim zakonom iz 1852. godine i bilo je prepušteno lokalnom redarstvu (Zorko 2013:33). Kao što je već spomenuto, prostitucija u Zagrebu regulirala se *Bludilišnim pravilnikom* kojeg je 1899. izdalo gradsko poglavarstvo. Javne kuće su bile ukinute 1922., a do 1934. godine seksualne usluge mogle su se dobiti od žena koje su dobile status javno toleriranih prostitutki i mogle su nuditi svoje usluge na ulici.

Javne kuće su bile smještene u Kožarskoj ulici i morale su imati prozore od neprozirnog stakla, a od ostalih kuća su se razlikovale po crvenoj svjetiljci na kojoj je bio njihov broj³¹ (ibid. 36). Ograničavanje na određeno područje grada vlastima je omogućilo jednostavniju kontrolu i održavanje prividnog ćudoređa dijeljenjem tog područja od ostatka grada i građana.

U diplomskom radu iz povijesti, prilikom opisivanja gradskih ulica kao područja prostitucije, Hrvoje Geljić navodi da se Kožarska ulica nekad protezala današnjom Kožarskom i Medvedgradskom te usporedno s ulicom Potok, današnjom Tkalčičevom. Zbog toga je često i ulica Potok bila spominjana u kontekstu ulice preplavljene bludilištima, iako

³⁰ *Prostitucija u Hrvatskoj. Preliminarni rezultati istraživanja i preporuke.*
http://www.mirovni-institut.si/wp-content/uploads/2017/02/rezultati-istra%C5%BEivanja_hr.pdf, [pristup 23. srpnja 2018.]

³¹ Zanimljivo je također navesti imena javnih kuća od kojih neka evociraju orijentalizam: Katičić u Zorko (2013:34) navodi da su u vrijeme prvog svjetskog rata u Osijeku neka bludilišta imala vrlo egzotične naslove, *Tripolis* i *Parisiana*. Geljić (2015:75) navodi da se u Vinkovcima nalazilo bludilište *Žaba*, u Osijeku *Bela Lampa*, u Slavonskom Brodu bludilište *Zemun*, a u Varaždinu bludilište *Madjarska*. Belušić spominje imena dvije javne kuće, *Zlatne kune*, na čijem je mjestu danas Državni ured za reviziju (2012:222), te *Nirvanu* (ibid. 293). U petoj epizodi *Pučke intime* etnolog Zvonimir Toldi spominje da su u Slavonskom Brodu javne kuće nazvane *Šangaj*, *kod Firsta*, *odnosno veliki i mali kupleraj*

redarstveni spisi pokazuju adrese registracije bludilišta isključivo na području Kožarske ulice. Kao razlog tomu ovaj autor nalazi urbanističko rješenje, ondašnje i današnje, prema kojemu je prostor između tih ulica zauzimao samo jedan red stambenih objekata, odnosno javnih kuća koje su gledale i na jednu i na drugu ulicu (2015:75).

O praktičnosti takvog smještaja u vidu zaštite privatnosti posjetitelja javnih kuća kazuje Belušić (2010:134) „Koža se, kao sastavnica Tkalče i posla koji se tamo obavljao, izvrsno ukomponirala u posao u cijelosti i nije se mogao ni zamisliti „rad“ jedne bez druge. Bio je to samo uistinu pomoćni izlaz, izlaz za nuždu i izlaz „nevidljivosti.“ Tu uđeš, a tam izađeš i nitko nema pojma kamo si otišao ili odakle si došao – sad me vidiš, sad me ne vidiš!“

Javne kuće su prije regulacije Potoka bile smještene u Kožarskoj ulici na brojevima 2, 4, 6, 8, 26, 28 i na Mlinskim stubama 4. (Geljić 2015:76) Nakon preusmjeravanja Potoka, jedna javna kuća bila je registrirana u Kožarskoj 69, koja je zapravo bila preuređeno kupalište: „jedno od najpoznatijih kupališta bila je Petrova kupelj. Danas Medvedgradska 15 i 17, tada se 1898. preuredila u bludilište (...) gradonačelnik Adolf Mošinski odobrio je tu gradnju unatoč brojnim predstavkama i potpisima građana protiv bludilišta u njihovom susjedstvu.“ (Belušić 2007:26-27)

O Kožarskoj ulici tog vremena postoje različiti dojmovi. Za Belušića ona je „puna mraka, misticizma, oku nedragih i nevidljivih vizura, bila idealno mjesto za bludnice. To je bilo srce bludnoga, putenog Zagreba. Sva ona nekadašnja vlaga i memla izgubile su se u dražima putenih užitaka i naslade. Raj noćnih dama i kvazinaših čistunaca, sve je bilo tu. Koliko priča, koliko radosti, koliko suza, a tek koliko nevinih momaka je tu postalo muškarcem? I tako dalje, da ne nabrajam sve što je bilo i koliko je bilo.“ (2010: 132-133).

Dojmove o ovoj ulici iznio je i zagrebački novinar i pisac Rudolf Habeduš Katedralis. „Ona je ipak imala svoje čuvane dane, i bila je toliko ozloglašena da se njezino ime nije moglo ni spomenuti u pristojnome društvu. Bila je to ulica noćnih terevenki i ljubavi koje se javno prodaju. Bila je podzemlje starog Zagreba (...) Kožarska je živjela noćnim životom. Prozori njezinih salona bili su danju zatvoreni sa željeznim i drvenim kopcima, a za nedjeljnih noći često su puta zazvečila stakla, zasjali kanonirski keleši i prosuo se vrisak preplašenih Mađarica.“(Zorko 2013:41)

Zagrebački glumac Zvonimir Rogoz u svojim memoarima opisao je posjet jednoj zagrebačkoj javnoj kući 1906. godine: „U Tkalčičevoj ulici, ondašnjem Potoku, bilo je

nekoliko javnih kuća. U njima su ljubav prodavale ponajviše Mađarice, pa su dosjetljivi i duhoviti Zagrepčani tu ulicu, zbog ugarskih aspiracija na naš Jadran, nazivali – mađarsko more. Mene je u tu ulicu grijeha odveo učenik Obrtne škole, Zdislav, porijeklom Poljak, koji je bio podstanar kod mog kuma. Često smo odlazili zajedno na zabave, a jedne me večeri, bez ikakva prethodnog dogovora i upozorenja odveo ravno u bordel, u današnjoj Medvedgradskoj 13. Ušli smo u salon, vrlo udoban i otmjeno namješten, sav u crvenom plišu i brokatu, sa skupocjenim tepisima po podu, palmama u obojenim posudama, velikim slikama po zidovima i golemim zlatnim zrcalima...Zdislav me nutkao da izaberem sebi djevojku koja mi se sviđa. Kako izabrati kad mi se sve sviđaju! Sve su bile lijepe kao slike. Ugođaj je za mene bio nestvaran. Oko mene šeću djevojke čarobne poput vila iz priča, glasovirač prebire po tipkama sladunjavi valcer, plesni parovi se okreću, pije se kava, toče birana vina i šampanjac, cijeli salon kao da se vrti s plesačima u odrazu brojnih zrcala – a usred te izvanzemaljske ljepote i obilja, zaplašen i zatečen stoji sedamnaestogodišnji Zvonimir Rogoz i treba da bira!“ (ibid.)

„Posprdnno zvana ciganska varoš“ (Belušić 2010:127), Tkalčičeva ulica je u to vrijeme bila siromašan dio grada. Sva tadašnja elita, plemstvo, obrtnici, državni službenici, vojni časnici stanovali su izvan Tkalče (ibid. 120). Javni prostor tog vremena bio je klasno i rodno obilježen: dok su samo muškarci Gornjeg grada dolazili u Tkalčičevu, „sve su te fine gospođe u međusobnim razgovorima zaista pljuvale po svemu što je imalo veze s nama. Pljuvale bi do gadosti i iznemoglosti. Bile su one našima iz Tkalče smrtni neprijatelji broj 1. Stalno su držale prodiku svojim vrlim, dobrim i vjernim muževima: to dole ti je sam vrug, same bludnice, bludnička ulica i cela ciganska varoš (...) gorši su nek stare gričke coprnice. Dole su same cofute, bludnice, sami ženski vrugi.“ (ibid. 118-119).

O takvoj prijepornoj i mizoginoj percepciji toga gradskog prostora danas svjedoči Petrina izjava „Ima jedna anegdota da stare gospođe, vlastelinke sa Kaptola i dalje ne hodaju Tkalčičevom jer je to ispod časti. Da, ne hodaju, te plemenitašice, ne hodaju Tkalčičevom.“

Nakon ukidanja javnih kuća, djevojke i žene koje su se bavile prostitucijom dobile su status javno tolerirane prostitutke i morale su se upisati u poseban očevidnik koji je vodilo redarstvo. Da bi se upisale u očevidnik, morale su ostaviti svoje isprave kod redarstva. Svaka prostitutka imala je svoj dosje u kojem su se osim osobnih podataka bilježile promjene stanovanja, područje rada, liječnički podaci i odsutstva. (Zorko 2013:54)

Odredba o ukidanju javnih kuća ograničavala je slobodu prostitutki. Bilo im je zabranjeno zadržavanje u javnim lokalima iza ponoći, na ulici, trgovima ili šetalištima iza 4

sata ujutro, a u vrijeme dnevnog korza na trgovima i šetalištima. Do ponoći nisu smjele u centar grada, u Ilicu od Frankopanske ulice do Trga bana Jelačića, na Trg, na Zrinjevac, na Akademski trg te Trg I. Odlazak iz Zagreba dulji od 48 sati morale su prijaviti redarstvu. (ibid. 55) Članak 28. *Bludilišnog pravilnika* zabranjuje posjećivanje kazališta, javnih predstava, koncerata i plesova, trkališta, javnih restauracija, slastičarnica kao i vožnju u otvorenim fijakerima po gradu (Belušić 2010:351).

Međutim, pravilnik se često kršio. Vlasnice javnih kuća bile su prijavljivane zbog nepostavljanja neprozirnih stakala na prozorima, nedozvoljene prodaje pića i puštanja glazbe. Vlasnik bi novoj djevojci u svrhu posla pokupovao odjeću i nakit te ju već u početku zadužio trostruko više od same vrijednosti kupljenih stvari. Prostitutka bi bila prisiljena mjesecima, pa čak i godinama otplaćivati nastali dug. Kupljeno odjelo često bi bilo skrojeno na takav način i od specifične vrste materijala da djevojka s takvom odjećom naprosto nije mogla izaći na ulicu. Kršile su se odredbe o zdravstvenom nadzoru. Iako su liječnici na tjednoj ili mjesečnoj bazi pregledavali bludnice, uobičajena je bila paska pregledavanja bludnica od starijih bludnica ili nadglednica „svaki dan sa špiglom“ radi znakova spolne bolesti. Prostitutkama nije bilo dozvoljeno pokazivanje na prozorima i ulaznim vratima niti vabljenje muškaraca na prozorima i vratima ni nošenje napadne odjeću prilikom izlaska u javnost (Geljić 2015:67-75).

Nakon odluke o ukidanju javnih kuća jedan dio ovih žena ostao je još neko vrijeme u Kožarskoj ulici, gdje su im bivše vlasnice sada iznajmljivale stanove. S vremenom su prostitutke raseljavane po Zagrebu te od 1. travnja 1928. više nisu smjele biti u Kožarskoj. Većina prostitutki našle su smještaj u centru grada, primjerice u Amruševoj, Boškovićевой, Palmotićevoj i Petrinjskoj (Zorko 2013: 55-56).

Novinski izvještaji tog vremena govore o atmosferi koja je vladala zagrebačkim ulicama dok je ulična prostitucija bila dopuštena: „Poslije 10 sati ulice su gotovo potpuno opustile. Ne vidiš gotovo nikoga osim tolerirane djevojke koje se okupljaju u pojedinim ulicama u većem broju tako da svakome upadaju u oči. Nećemo da budemo propovjednici nekog tobožnjeg morala i da se nad time eventualno sablažnjavamo, ali svakako, a to će nam posvjedočiti mnogi naši čitatelji, često je čovjeku koji se vraća po noći svojoj kući iz kazališta ili kinematografa u pratnji žene, kćerke ili sestre formalno neugodno da prođe ovim ulicama i to zbog osoba u čijem se društvu nalazi. Jer često puta ova djevojke znaju biti toliko bezobrazne da se ne obaziru na ostale prolaznike. One se glasno natežu sa nekim

prolaznicima nastojeći da ih privuku...A nije nikakova rijetkost da se koja od ovih djevojaka natjerava sa kojim gostom koji nije htio da plati ceh“ Zorko (2013:57-58).

Svjedočenje jedne tolerirane djevojke govori o teškim uvjetima u kojima su živjele prostitutke: „Prvih dana me sve zanimalo, bila sam u nekom radosnom uzbuđenju. Ali već nakon nekoliko dana – evo me u bolnici! Ondje sam odležala mjesec i gorko osjetila, da ni ondje nismo ravne ostalim bolesnicima. I bolnica je za nas strašna kazniona. Veselila sam se, da kao tolerirana neću trpjeti strah od policijskih progona. Ali tek sad znam, što znači ograničenje slobode. Na ulici mogu biti samo od 10 sati uveče do 4 sata ujutro, i to samo u svom rajonu. Preko Ilice možemo danju samo proći, ako želimo što kupiti, dok su trgovine otvorene. Jednom prilikom sam prošla Ilicom oko 8 sati uveče i zato sam bila kažnjena sa 14 dana zatvora. Ne smijemo zaći u svaki lokal, pogotovo nikad u koji bolji lokal. U ostale lokale možemo samo do 12 sati u noći...” (ibid.:62)

Tadašnja vlast nastojala je kontrolirati prostituciju stavljajući je unutar zakonskih okvira. Prostitucija se isprva smještala u točno određena gradska područja u kojem su u tu svrhu bile dozvoljene javne kuće. S vremenom se pokazalo kako ovo rješenje u praksi nije bilo dovoljno dobro, o čemu su svjedočila kršenja pravilnika vezana uz sam položaj prostitutki, ali i nepoštivanje odredbi o izgledu javnih kuća, kao i nepoštivanje javnog reda i mira. Omogućavanjem ulične prostitucije, prostitutke su dobile mogućnost samostalnog rada uz velika ograničenja slobode kretanja. Međutim, ovakav način regulacije prostitucije nije pogodovao prostitutkama ni tadašnjem društvu.

Protivnici prostitucije nalazili su se unutar liječničkih krugova, pravnika, Crkve i kršćanskih društava, ženskih dobrotvornih društava i feminističkih skupina. Vrlo aktivan bio je Ženski pokret sa svojim istovremenim glasilom u kojem je između 1920. i 1924. izašao niz članaka kojima se zagovaralo ukidanje prostitucije kao i kažnjavanje prostitutki i njihovih mušterija. (Zorko 2013:65)

Premda je važan argument za legalizaciju prostitucije bila mogućnost zdravstvenog kontroliranja prostitutki, poboljšanja po ovom pitanju nije bilo. Do smanjenja broja spolno oboljelih nije dolazilo „već naprotiv, taj se broj povećavao gotovo do razmjera epidemije, sam opstanak prostitucije postao je upitan“ te je ona ukinuta 1934. donošenjem Zakona o suzbijanju spolnih bolesti. (Zorko 2013:65,66)

4. Istraživanje

U ovom poglavlju predstaviti će se prikupljena građa koja je rezultat terenskog istraživanja koje se odvijalo u više navrata tijekom svibnja, lipnja i srpnja 2018. U njemu je sudjelovalo ukupno dvadeset osoba, deset muškaraca i deset žena koji su u radu predstavljeni pseudonimom, osim u slučaju kada se radi o kreatoricama i protagonisticama ture, što je napravljeno uz njihov pristanak.³²

Prvi dio istraživanja odvijao se tijekom svibnja 2018., a obuhvatio je osam kazivača koji su imali, ili imaju, iskustva u političkom i građanskom aktivizmu. Drugi dio istraživanja odvijao se u lipnju i srpnju 2018. a obuhvatio je kazivače na zagrebačkom i splitskom području koji nisu nužno aktivno uključeni u politiku te su različitih zanimanja i profila. Svi razgovori vođeni su prilikom susreta s kazivačima, najčešće u kafićima, no također u uredskim prostorijama i njihovim domovima. Dio razgovora po potrebi nastavio se prepiskom putem elektroničke pošte.

Do prvog kontakta došla sam preko linije prijateljstva. Lucija i Nikolina, prve sugovornice pomogle su mi u ostvarivanju kontakata s ostalim sugovornicima prvog dijela istraživanja koje sam kontaktirala putem *mejla* i dogovarala razgovore. Osam intervjuiranih osoba u ovom dijelu istraživanja, tijekom svog društvenog angažmana, nalazile su se ili se nalaze na različitim položajima unutar političkih stranki i imaju iskustva u građanskom aktivizmu, što je zajednička karakteristika ovoj skupini. Drugu skupinu intervjuiranih osoba čine studenti, turistički djelatnici, profesorice, kućanice i obrtnici, slučajni prolaznici i ispijači kava s kojima sam ostvarivala kontakte što neposrednim kontaktom u povremenim šetnjama *Tkalčom*, što usmenom predajom od kazivača s kojima je razgovor već bio obavljen.

Uz jednu pedesetogodišnju osobu, većina su osobe u ranim tridesetim i četrdesetim godinama, uz dvije osobe u drugoj polovici dvadesetih. Razina obrazovanja je uglavnom visoka (fakulteti, više škole) dok je najniža razina obrazovanja srednja škola. Većina kazivača dolazi iz Zagreba u kojem žive i rade ili su u Zagreb, na školovanje ili za zaposlenje, došli iz različitih područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

U prvoj fazi rada glavna pitanja nisu bila usko određena. Terensko istraživanje zamislila sam kao razgovor s osobama koje imaju iskustva u političkom i društvenom aktivizmu. Smatrala sam da će tako tema prostitucije u razgovoru spontanije biti otvorena, a

³² Dio razgovora je sniman i transkribiran, a transkripcije razgovora nalaze se u arhivu autorice

da će se daljnjim razgovorom moći nizati moja pitanja o njihovu stavu i odnosu prema seksualnosti i prostituciji u javnom prostoru, pitanju ženskog iskustva, ženske seksualnosti, ženske političke participacije i sl. Moji kazivači su bili, ili jesu, aktivni pripadnici jedne od dviju vodećih političkih stranaka u Hrvatskoj, uglavnom u okviru stranačkih mladeži, te sudjeluju, ili su sudjelovali, u organizacijama civilnog društva. Riječ je dakle o pojedincima koji imaju iskustvo djelovanja u javnoj sferi, pa se ta grupa u tom smislu može činiti artikuliranijom ili odvažnijom u oblikovanju stavova jer je navikla iznositi politička mišljenja. Izabrani su za istraživanje jer sam smatrala bitnim imati za sugovornike osobe koje imaju formiran stav o prostituciji na dubljoj razini od *za* i *protiv*, odnosno, da znaju argumentirati i šire objasniti mišljenje koje zastupaju. Pretpostavila sam da će razlikovnost u mišljenjima najviše biti na relaciji liberalizam – konzervativizam, s obzirom da se radi o lijevoj i desnoj političkoj opciji, no kazivanja su i na jednoj i na drugoj strani heterogena te nema očekivanih jasnih polarizacija. Također sam razmišljala o pokušaju dolaska u kontakt sa ženama koje se bave prostitucijom, no, s obzirom na delikatnost istraživačke teme i očekivan visok stupanj odbijanja razgovora, ipak nisam poduzela korake u tom pravcu, tako da to predstoji za neka daljnja istraživanja ove teme.³³

Tri područja koja su odabrana kao interpretativna obuhvatila su stavove i odnose prema prostituciji, žene u javnoj sferi i odnosu prema mjestima u gradu koja su poznata kao područja ulične prostitucije. Razgovori su provedeni u obliku nestrukturiranog intervjua. Pitanja koja sam postavila kazivačima bila su, primjerice:

- dob, zanimanje, razina obrazovanja
- razlozi ulazjenja u politički i građanski aktivizam
- stavovi o temama koje se tiču seksualnosti, a nailaze na jak odjek u društvu, poput uvođenja *Istanbulske konvencije*, uvođenja definicije braka u Ustav, organizacija LGBTQ povorki
- mišljenje o prostituciji i plaćanju seksualnih usluga, osobna iskustva ili kazivanja u vezi istih

³³ Kazivanja prostitutki dostupna su u nekim novinarskim reportažama, poput reportaže *Nove TV* na portalu *Dnevnik.hr* <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/ispovijest-hrvatske-prostitutke-za-provjereno-nisam-radodajka-ja-sam-poslovna-zena---455895.html>, [pristup 26. srpnja 2018.] Također sam tijekom istraživanja, u razgovoru s Franom, doznala da njegovi prijatelji poznaju djevojku koja se povremeno bavi prostitucijom

- žensko iskustvo i pitanje vezano uz javnu sferu djelovanja i javni prostor grada
- poznavanje sadržaja i koncepta ture *Puteni put Zagreba*
- mjesta ulične prostitucije u Zagrebu, percepcija tih mjesta i dijelova grada
- osobni susret s prostitucijom
- jesu li Tkalčičevu i Kožarsku ulicu dosad percipirali kao mjesta gdje su bile nekadašnje javne kuće

Pri analizi odgovora usmjerila sam se ponajviše na one dijelove kazivanja koji se odnose na odnos pojedinaca prema prostituciji, stavove o djelovanju žene u javnoj sferi i odnosu pojedinaca prema mjestima u gradu koja funkcioniraju u predodžbama kao mjesta ulične prostitucije. Spomenula bih kako je razgovor sa sugovornicima gotovo bez iznimke i „spontano“ išao u smjeru opisivanja heteroseksualne prostitucije u kojoj su žene pružateljice usluga. Transkribiranje svakog razgovora otvaralo je nove mogućnosti istraživanja i postavljanja dodatnih pitanja. S obzirom na specifičnost postavljanih pitanja i na činjenicu da većinu sugovornika nisam unaprijed poznavala, bilo mi je zanimljivo pratiti promjenu dinamike razgovora kada bi pitanje krenulo u pravcu osobnih stavova i eventualnih iskustava prema korištenju plaćenih seksualnih usluga. Neki kazivači su me iznenadili svojom iskrenošću, dok sam kod nekih primjetila njihovu (a potom i svoju) nelagodu i manjak konkretizacije u odgovorima.

U želji da ukažem na slojevitost građe, navodim ulomak iz jednog kazivanja koji se odnosi na razdoblje tranzicije devedesetih godina 20. stoljeća, lokaciju pored Zagreba, trgovanje ženama, provocirano i društveno ohrabrivano dokazivanje muškosti te ekonomske posljedice istoga:

„Iskreno, da, u Sv. Nedelji bilo je svega i svečega. Bio je birc u toj kući koji ti je radio od jutra do sutra, radio je do 1995. Glavne pružateljice usluga su bile Ruskinje i Ukrajinke. A to je vjerojatno bila priča s traffickingom, gdje su im obećali da će čuvati decu, na kraju su završile di jesu. U bircu nisam nikad bila dok su one bile unutra, sobe su bile gore i otišo si gore u sobe i to je bilo to (...) Ima jedna scena, koju ja fakat ne bum zaboravila iz tih godina, ljeto, sedam sati ujutro, sunce i kak je sv.Nedelja gore na bregu, a živim na tom dijelu gore, dolje se spuštaš na glavnu cestu di je autobusna stanica i sad ja idem po toj cesti, znaš, ovak, hodam i ne vjerujem, pa nisam se još ni

probudila kad vidim prozirni negliže, fakat sve se vidi, natikače s onim pufekima i lijepo ti ona ide, gore na vrhu je bio dućan i tako ona ide i veli ti ona meni dobro jutro (...) dobro da je lokalni župnik nije vidio. Onda je bilo svakakvih priča, koliko je ko na njih potrošio - od moje prijateljice iz osnovne škole tata uspio je upropastiti cijelu svoju firmu koja je super poslovala, napio bi se, uzeo sto maraka i onda da ispadne frajerčina to je palio upaljačem. Ma bilo je sveg i svačeg tamo. Pazi, to se znalo, znači svi živi su znali što se tu događa. To je sve vodio mafijaš neki iz Zagreba, a ne znam jesu li one imale ikakve koristi od toga.“ (Lucija)

Iščitavanjem građe povezane s pitanjem o prostituciji kao društvenoj pojavi profilirale su se tri tematske cjeline: rad, položaj žena u društvu te njezine moralno-zakonske odrednice.

Kazivači su prostituciju povezali s radom:

„Mislim da bi žena ili muškarac trebali imati slobodu odlučivanja što će raditi sa svojim tijelom, na koji će način zarađivati (Frane). „Iako se pojavljuje jako puno teorija koje govore da se radi samo o još jednoj vrsti rada, a također postoje mišljenja prema kojima je mnogo lakše zaraditi na taj način nego raditi neke druge poslove, pa kao žene uglavnom iz objesti ili zbog toga što su lijeve ili ne mogu naći drugi posao prodajom tijela zarađuju novac. Mislim da je to izuzetno štetno gledanje na stvari.“ (Nikolina) „Realno govoreći to je rad ko svaki drugi, makar koristiš tijelo na jako ekstreman način. Ima žena koje to vole, pretpostavljam da ima žena koje to rade iz čiste nevolje jer si nikako ne mogu osigurati financijsku egzistenciju, znači, čisto ne vjerujem ako to njoj nije neki hit da bi se s time bavila.“ (Lucija)

Decidiran stav kada su u pitanju zaštita radničkih prava izrazili su dvoje kazivača:

„Kao što se inače protivim eksploataciji na tržištu rada tako se protivim eksploataciji i na ovom tržištu. Mislim da je svaka prostitucija nešto u što je ona koja takve usluge daje privučena zbog materijalnih razloga. (...) dakle, nastupam naprosto iz pozicije žena koje su na to primorane, koje su eksploatirane. E sad, radi li se o pitanju izbora ili lakšeg dolaženja do sredstava za život, meni to nije prihvatljivo.“ (Nikolina)
„Ogroman je to problem za društvo jer nitko ne ide u prostituciju zato što se time baš želi baviti (...) prostitucija bi na neki način trebala biti dekriminalizirana, kako bi se

mogle postići barem nekakve kontrole ne mislim sad na pro forma kontrole onih ljudi koji trebaju te usluge već baš tih radnika i radnica koji nažalost nemaju drugu opciju u životu da na takav način daju svoje tijelo i stvaraju tako prihod u životu.“ (Frane)

U većini kazivanja prisutna je visoka razina osviještenosti o društvenom i kulturno uvjetovanom položaju žena.

„Meni je jako teško govoriti o prostituciji, mislim do toga ne bi trebalo doći. To je moj dojam, recimo, kad gledam nekakve dokumentarce, pa evo u SAD-u, nitko ne govori o toj sirotinji gdje žena uvijek ima tu nekakvu primisao „pa ako ništa ne mogu, ja ću se uvijek prodat pa ću zaraditi na svom tijelu“ mislim da to jednostavno ne bi smjelo postojati, to kao da je genetski već ukodirano u ženi, mislim, znam da je to neznanstveno reći ali doista se doima tako - aha, ja sad nemam ni jedan drugi izlaz nego je to moj izlaz - to je užasno. Od početka su stvari krivo postavljene.“ (Lea)

„Mislim da bi se legalizacijom barem donekle moglo iskorijeniti nasilje i ružne stvari koje se povezuju s prostitucijom, ucjene, da se žene odaju porocima, postaju pijanice, narkomanke, da su žrtve fizičkog nasilja.“ (Lucija)

"Prostitucija je, mislim, zadnji krik prije potpunog psihološkog kraha ženskog dostojanstva." (Hana)

Dio kazivanja se u velikoj mjeri dotaknuo potrebe za kontrolom od strane države.

„Najbolje je takvu pojavu, takav jedan oblik devijantnog korištenja tijela, da država kao takva ima potpuni nadzor nad tom aktivnošću jer to je uvijek jedna siva zona, koja, ako se radi o određenim nelegalnim aktivnostima uvijek na neki način prelazi u kriminalnu sferu. Mislim da takve pojave koje vječno izazivaju sporove i debate bolje je na neki način imati pod državnom kontrolom.“ (Mario)

„Mislim da prostitucija nije moralno opravdana čak i u slučajevima gdje je to neki ispušni ventil (...) neka se o tome razgovaramo, ali definitivno ne podržavam da to postoji, da toga ima po oglasnicima, da svi znaju gdje to nabaviti, a u stvari je ilegalno. Ja sam legalist, dakle sve što je u ovom trenutku legalno nije moralno, naravno, ali bi poštivao te zakone - ne mislim da je to sveto pismo koje se ne može

nikako mijenjati, sveto pismo se mijenjalo pa mogu se i zakoni mijenjati. Zakoni trebaju biti čudoredni, dakle uređivati društvo onako kako bi ono trebalo biti, a ne onako kako jest, dakle opet stvar dogovora.“ (Petar)

„Mistifikacija prostitucije, moralno mi to osuđivali ili ne, je po meni potpuno pogrešna, smatram da prostituciju treba legalizirati i to na način kako je to napravljeno u razvijenim zemljama, dakle, da se ženama priznaju stanovita prava i obveze, da imaju socijalno osiguranje (...) a onaj koji to prakticira nek' se javno sramoti, protiv sam licemjerja u svakom smislu.“ (Tomislav)

„Prostitucija je velik problem, da se iskorijeni, mislim da tome nema lijeka, mislim da ne može nikakav zakon, nikakva institucija spriječiti neku osobu da se time bavi. Liberali bi pustili da svako radi šta god, mi konzervativci ne bi. Jedino se možda može utjecati odgojem, obitelj može usaditi neke vrijednosti, kulturom, obrazovanjem, akademskim akcijama, ali ne vjerujem da se to može iskorijeniti.“ (Ivan)

„Treba legalizirati. Time bi se vjerojatno smanjila velika količina povezanih kriminalnih radnji i žene koje se bave tim poslom bi mogle kao i svatko drugi imati pravo na zdravstveno i mirovinsko a i plaćale bi doprinose državi k'o i drugi. Dakle, ako nije prisilno- pos'o k'o pos'o.“ (Matija)

4.1. Žena u javnoj sferi

Povjesničarka Andrea Feldman smatra da razlog zbog kojeg akademsko obrazovanje rijetko sadrži informacije o ženama u povijesti „u prvom redu počiva na prevladavajućem mišljenju po kojem je samo aktivnost u javnom životu povijesna, a ta je najčešće muška, i da je privatnost „prirodna“ domena žene – nepromjeniva i nevažna. No, nema nikakve sumnje da su žene oduvijek propitkivale svoje zadano mjesto u društvu, ali i u povijesti, te su u različitim razdobljima iznalazile različite načine kako bi se toj zadanoj podložnosti suprotstavljale.“ (2004:9, 10)

Društveno nametnuta nejednakost između muškaraca i žena materijalizirala se u podjeli poslova koja se tumači kroz dvije odvojene domene gdje se „javna“ domena tradicionalno dodjeljivala muškarcima, a „privatna“ ženama. Etnologinje Jasna Čapo i

Valentina Gulin Zrnić navode da „feminističke kritičarke 1970-ih godina posebice su isticale (p)odvojenost javne i privatne sfere koja je prema tumačenjima proizlazila iz biološke definiranosti žene kao roditeljice i stoga orijentirane na dom, obitelj, kuću i domaćinsku sferu. Riječ je o „rodnoj asimetriji“ koja se interpretacijski iščitavala iz strukturalističkih opozicijskih simboličkih nizova (žena-priroda-obaitelj-privatna sfera/muškarac-kultura-društvo-javna sfera) koji su pak bili uporište za tada univerzalistički postavljenu tvrdnju o podređenosti žena – što su krutije bile razdvojene javna i domaćinska sfera, tim je bio niži status žene u zajednici“ (2011:33, prema Ortner 1974; Rosaldo 1974).

Tako uvjetovano smještanje žena u privatni prostor ograničavao je ženske aktivnosti na obiteljsku svakodnevnicu, a „svaki je javni posao (...) ženu dovodio u situaciju da bude prozvana kao ona kojoj je posao koji javno obavlja samo krinka iza koje se dopunski bavi još i prodajom vlastita tijela ili je pak smatrana svodiljom. Zarađivanje za život nužno je, dakle vodilo suprotstavljanjima standardu o ženskoj kreposti.“ (Stojan 2003:138) Najubičajeniji način vrijeđanja žene bio je osloviti je kurvom, javnom ženom, prostitutkom, zlom ženom. Takav verbalni inzult nije samo ometao ženinu mogućnost da bude dijelom javnog života, već je i uzrok dramatičnog preokreta u njezinom privatnom životu. (Stojan 2004:156)

Navodi povjesničarke Slavice Stojan opisuju životne okolnosti i način uništavanja ugleda dubrovačkih žena u razdoblju od 17. do 19. stoljeća. Premda se može utvrditi da se položaj žena od tog doba promijenio, slijedeći povijesni trag klevetanja žena i uzimajući u obzir da je motiv ovog istraživanja potaknut likom prostitutke, zanimalo me na koji način se danas osporavaju žene s radnim iskustvom u javnoj sferi, koje su uvrede najčešće u verbalnom diskreditiranju te postoje li razlike s obzirom na to od koga su upućene, diskreditiraju li jednako po rodnoj osnovi muškarci i žene.

Najčešća vrijeđanja su po fizičkoj osnovi – žensko tijelo je učestali objekt vrijeđanja, kako opisuju jedna sugovornica:

„Apsolutno, da, da, to doživljavam svaki dan: glupa debela kravo, dakle idu na fizički izgled, a onda na inteligenciju. Mislim da najprije klasificiraju po tom jel' to ona s kojom možeš završiti u krevetu pa onda ostalo: ako je ružna, odmah je i glupa, a ako je zgodna onda je opet glupa, apsolutno. Dakle u politici to je diskurs, o tome nema govora, a ovo sve kao neke umivene priče, rodna ravnopravnost - uvrede dolaze jednako od žena kao od muškaraca - nema

nekakve razlike. Žene isto tako diskreditiraju žene koje im se ne sviđaju, svaka druga je kurva, ako nešto napravi u politici onda je sigurno s nekim bila, naravno da je kurva samo još ne znamo s kim spava.“ (Nikolina)

Uništavanje ženskog ugleda dovodi se u vezu s aktivnostima koje se poimaju kao neprimjeren način ponašanja i mogući način uništavanja ženina ugleda:

„I bilo je tih tračeva po gradu kad između ostalog nisu znali kako diskreditirati nekoga – onda su ti krenuli s pričom, a kaj je najgora stvar, bivši gradonačelnik koji je moj susjed, koji me zna cijeli život je u tom sudjelovao – „joj da, da, vidio sam je, tam je plesala po stolu u birtiji“ - a spomenuo je birc u koji idem, s kojim ljudima sam zapravo dobra, ne. I ja kažem njemu - pa mogo si odabrat neki birc u kojem me ljudi ne poznaju, neki drugi birc. Prvo i osnovno nikad u životu nisam plesala po stolu, pa čak ni na svadbi, ali ako niste znali na koji način diskreditirat baš niste trebali to izmislit, dobro da još niste rekli da sam se skinula, to bi bila točka na i.“ (Lucija)

U dominantno muškoj sferi djelovanja žena se vrijeda po rodnoj osnovi:

„Ja ovako imam dugi jezik pa volim lajati i volim terat pravdu, iako ponekad nisam u pravu ali baš ponekad pokušavam vidjet do koje granice može ić u politici, di ta granica puca, muški kolege iz vladajuće strukture su puno stariji od mene, prosjek vijećnika je nekakvih 60 godina (...) moram priznat da me nitko nije nikad nazvao kurvom, čula sam te priče di sam navodno plesala po stolu, ali da su rekli baba, znaš ono posprdnio i gadno - da kao kaj sad ta baba oće, kao kaj se ona nama gura i pametuje, to da.“ (Lucija)

Korištenje riječi „kurva“ kao uvrede za ženu koristi se za obilježavanje političkih protivnika, bez obzira na stranačku pripadnost. Osim ove univerzalne primjene, *kurva* također označava uvriježenu pretpostavku ženskog (ne)uspjeha – kao da istovremeno dokazuje žensku nemoć i ograničava njezino legitimizirano djelovanje na društvenom i političkom području.

„Moram priznat da nisam imala takvih uvreda. Ali to je zato što nisam bila na nikakvoj značajnoj poziciji da kažu a vidi ove, ova se kurva za položaj. Da sam vidjela da se to govori i upućuje drugima to jesam, i to mi je jednako strašno iz

razloga što se smatra da ne možeš ništa napraviti sama a da te odmah ne optuže da spavaš s nekim. Mislim da to rade jer jednostavno nemaju niti jedan drugi argument protiv tebe. Žene su vrijedne, uvijek naprave dobar posao, pripremljene su, potrude se, pa onda mogu shvatit da te iz nemoći vrijeđaju. Onda postaješ 'ti, mala debela, ti, onakva, ti prištava' znači ide se na fizički izgled. Nisam doživjela takve uvrede, ali najpoznatija na nacionalnoj razini je ona mudraca za madraca koji je bio upućen Vesni Pusić, to je bio, ono, nekakav vrh gdje se ustvari pokazalo što se o ženama misli.“ (Lea)

Jedna osoba u svom kazivanju osvrnula se na konkretnu akciju koja je poduzeta zbog odnosa prema ženama:

„Radio sam na projektu koji se zvao „Žene u politici i društvu“, a pokrenuto je jednim nemilim događajem u južnoj Hrvatskoj, što je iznimno važno za reć - na sastanku od 40-50 ljudi jedan očito pripiti muškarac rekao nekoj ženi koja je argumentirano iznosila svoje mišljenje - aj šuti, ti si žena - dakle to sam doživio i uopće me nije zaprepastila njegova reakcija, jer velim, pripit je bio nego me zaprepastilo što tih 40-50 ljudi nije reagiralo na takav njegov ispad i ona je doista zašutila umjesto da je nastavila dalje. Ta reakcija i nikakva reakcija na takve ispade je zabrinjavajuća i zato smo pokrenuli taj projekt da osnažimo žene za bavljenje politikom, da ih motiviramo i osnažimo. Mislim da su takvi ispadi vidljiviji na nacionalnoj razini.“ (Petar)

4.2. Prostitucija i javni prostor

Prema navodu etnologinje Valentine Gulin Zrnić (2006:7) grad je kulturno-društveno konstruirana stvarnost koja podrazumijeva „mnogobrojna značenja“, „djelomične istine“, „kontradiktorne stvarnosti.“ Različiti dijelovi grada nose vrijednosti različitih sustava i vizija - političkih, urbanističkih, društvenih, kulturnih, nacionalnih - u tom smislu, grad je slojevit. Grad je i simultanost različitosti – vremena, društvenosti, kultura. Grad je proces.

Javni prostori koji čine grad – ulice, trgovi, parkovi - kao dijelovi urbanog života predstavljaju mjesta odvijanja života zajednice, često mjesta neformalnih okupljanja, socijalnih susreta i interakcije te često funkcioniraju kao „društveni mozaik paralelnih

svjetova koji se međusobno ne dodiruju.³⁴ U tom procesu sudjeluju razni akteri: prolaznici, turisti, ulični svirači, prosjaci, beskućnici, sakupljači potpisa. Koje je mjesto prostitucije u gradu i je li se, u očima stanovnika grada, određeni gradski prostori povezuju s prostitucijom?

Gradovi na različite načine manifestiraju odnos prema prostituciji: jedan od oblika njezine kontrole je ograničavanje gradskog prostora na područja za koja se uvriježio naziv *čtvrť crvenih lampi*.³⁵ Ove su četvrti u nekim gradovima postale jedne od glavnih značajki njihovih identiteta. Amsterdamski De Wallen s izlozima kao prepoznatljivim obilježjima oglašavanja prostitucije ili pariški Pigalle s varijeteom Moulin Rougeom, poznata su odredišta koja se promoviraju kao nezaobilazni dio turističke ponude.³⁶ U Kölnu, osim najveće javne kuće u Europi, prostitucija se odvija u kamp-kućicama na stajalištima za kamione, a ulica Geestemunder poznata je po tzv. „kutijama za seks“ u koje se korisnici dovezu automobilom.³⁷ Međutim, u nekim zemljama javni prostori služe kao mjesta ekstremnog sankcioniranja prostitucije: tako prostitutke u Sudanu podliježu smrtnoj kazni u slučaju opetovanog kršenja zakona: treći prijestup kažnjava se kamenovanjem na javnoj tržnici, a kod prva dva prijestupa kazna se sastoji od kombinacije bičevanja i zatvora. Prostitutke u Iranu osuđuju se na smrt, a uobičajen način izvršavanja smrtne kazne je vješanje.³⁸

Sukladno korpusu antropološke literature i pretežitim načinima kako se u studijama istražuje, raspravlja i promišlja mjesto možemo reći da se ono konceptualizira kao *kulturno značenjski prostor*: ovo poimanje uključuje geografsku situiranost i/ili fizičku usidrenost društvene akcije i simboličku dimenziju odnosa ljudi prema prostoru i ljudi u prostoru međusobno (Čapo i Gulin Zrnić 2011:27). Kao *kulturno značenjski prostor*, mjesto sadržava iskustvenu, emocionalnu, vrijednosnu, interakcijsku i relacijsku, kognitivnu i senzornu, povijesnu i memorijsku dimenziju (ibid. 35)

Uzimajući u obzir shvaćanje mjesta kao *kulturno značenjskog prostora* koji se sastoji od fizičke lokacije u određenom prostoru i subjektivnog odnosa koji naspram tog prostora grade stanovnici (ibid.), u ovom dijelu rada predstaviti će se mjesta zagrebačke ulične

³⁴Stvaranje grada, <http://www.citymaking.eu/> [pristup 4. kolovoza 2018.]

³⁵Nastanak sintagme *red light district* vezuje se uz kasno 19. stoljeće: *Oxford Living Dictionaries*, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/red-light-district> [pristup 12. kolovoza 2018.]

³⁶Oyster.com, <https://www.oyster.com/articles/50482-the-4-most-famous-red-light-districts-in-europe-are-not-for-the-faint-of-heart/> [pristup 12. kolovoza 2018.]

³⁷The Telegraph, <http://s.telegraph.co.uk/graphics/projects/welcome-to-paradise/> [pristup 12. kolovoza 2018.]

³⁸InterPress Third World News Agency, <http://www.hartford-hwp.com/archives/33/158.html> [pristup 13. kolovoza 2018.], The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/2004/dec/23/iran> [pristup 13. kolovoza 2018.]

prostitucije i odnos kazivača prema tom prostoru. Zanimat će me koja mjesta lokalno znanje označuje kao mjesta njezine manifestacije, postoje li promjene u lokacijama u odnosu na vrijeme kada je prostitucija bila regulirana zakonom te subjektivna dimenzija odnosa prema tim lokacijama.

U svim gradovima postoje određene javne lokacije u kojima se odvija ili inicira prostitucija: to su najčešće dijelovi grada koji nisu jako udaljeni od centra, npr. prometni dijelovi željezničkih i autobusnih kolodvora i luka, svojevrsna *ne-mjesta* (Augé 1995:94). Do informacija o mjestima na kojima se odvija ulična prostitucija došla sam putem prikupljanja podataka iz knjiga, sredstava informiranja i lokalnog znanja. Kao što je već spomenuto, o ovim gradskim prostorima piše kroničar društvenog života Darko Belušić Bela (2010), donoseći podatke o dijelovima grada vezanih uz prostituciju do njezine zakonske regulacije 1934., ali i prateći premještanja prostitucije po gradu tijekom i nakon Drugog svjetskog rata, koja se uglavnom poklapaju s novinskim izvještajima. Tjednik *Nacional* donosi reportažu o mjestima ulične prostitucije: „Građani su znali za glavne lokacije gdje su se mogle naći "štajgerice", zagrebačke prostitutke s ulice: u ulici Pod zidom, blizu Trga bana Jelačića, kao i na samom Trgu pokraj Varteksove zgrade, zatim na Svačićevom trgu te u okolici Glavnog kolodvora, kod nekadašnje agencije Putnik (danas je tu Gradska knjižnica, a umjesto prostitutki koči se spomenik Anti Starčeviću) (...) Ulična prostitucija u međuvremenu je samo promijenila mjesta okupljanja, tako da su danas glavne „štajge“ Gajeva ulica, Marulićev trg, i potez Botanički vrt - Glavni kolodvor. Tamo se najčešće nalaze domaće djevojke, tridesetih i četrdesetih godina, koje uglavnom imaju prebivalište ili boravak u Zagrebu.“³⁹

Lokalno znanje je u velikoj mjeri potvrdilo lokacije navedene u novinskom izvještaju. Kao mjesta ulične prostitucije kazivači su naveli još neke ulice, ali i hotele.

„Bilo je kod Varteksa dok je bio stari Kvatrić, pa onaj trgić ispred Importanne centra koji gleda na Esplanadu, Svačićev trg.“ (Marijana)

„Mažuranićev trg, ustvari, dakle sad za jedno sat vremena možete otić tamo i pogledat tamo, cure se bacaju, žene se bacaju pred auta onako čim mrak padne i vidi se kad se zaustavlja auto kad pokupi, kak' prilaze.“ (Petar)

„Puno puta sam vidjela prostitutke, ako se ograničimo na Zagreb, Mažuranac, a i u Tkalči jednom.“ (Danijela)

³⁹ *Nacional*, preuzeto sa Vizkulture, https://vizkultura.hr/wp-content/uploads/2014/11/ZN-ZP_eros_i_polis_frankopanska_preview.jpg [pristup 13. kolovoza 2018.]

„Čula sam za Gajevu, prije 20 godina. Ne znam da li više i postoji ulična prostitucija u Zagrebu. Dok sam studirala u Zagrebu, znam da se govorilo za Gajevu.“ (Zdravka)

„Gajeva, Marulićev trg, oko Glavnog. Vidjela sam ih davno u Gajevoj, glupo, ružno, moja misao je bila - pa zar si ne mogu nać' bolji posao.“ (Sara)

„Znam za Gajevu.“ (Hana)

„Preradovićev trg.“ (Toni)

„Pa nema zapravo puno ulica u Zagrebu da sam ih ja vidio. Bilo je rečeno da su tamo na Mažurancu, na onom pojasu ispod. Jednu večer kad smo prolazili dosta kasno ja sam njih i vidio, da ih je neko baš pokupio i tako dalje.“ (Stipe)

„Naravno, tamo oko Mažuranca i tih ulica okolo, najčešće gospođe u ranim srednjim godinama, jako čudno obučene. Dosta često koliko sam ja vidio u noćnim satima imaju posla, svako malo neko im stane pa ih pita očito koliko sat, koliko dan.“ (Krešo)

„Gajeva je bila pojam prije dvadesetak godina. Mislim da se to sada dosta izmjestilo s ulice jer postoje napredniji načini dolaženja do klijenata, internet, saloni za masažu i tako dalje.“ (Josip)

Što se tiče odnosa prema gradskom prostoru u kojem je prostitucija prisutna, kazivači ga percipiraju na različite načine:

„To je kao neki paralelni svijet. Znaš di su, pa ignoriraš, izbjegavaš tamo prolaziti.“ (Đurđica)

„Po noći su mi ti dijelovi grada malo *scary*“ (Danijela)

„Ne osjećam se ugodno kad noću tim putem prolazim. Jednom prilikom mi se učinilo da se dogodila neka transakcija i bilo me je jako strah.“ (Hana)

„Šta ja znam, nekako me boli briga, a opet istovremeno, koliko me boli briga, možda mi ne bi bilo svejedno živjeti u takvoj ulici di neko ispod mog prozora to radi. Al' ne znam koliko je to realno, svi zanati trebaju svoj prostor, njima je to zanat, one od toga žive, a negdje se to mora odvijati. Ta mjesta su u nekom trenutku povijesti valjda bila podobna za to pa su nastavili i dalje. Nemam nikakvu

odbojnost da sad neću proć po toj ulici samo zato što znam da tamo poslije 9, 10 sati navečer se dešava nešto u tom smislu. Osim toga, tamo se ništa drugo i ne dešava nego to da žena tamo stoji i čeka da neko otvori vrata auta, tako da, u tom smislu to se može desiti bilo di dalje, na sv. Duhu, na Maksimiru, Palmotićevoj, grada Mainza, ili di god, nebitno. Nije da nagrđuju prostor, nije da mi se to zbog nečega gadi, da imam nekakvu nelagodu. Ako to rade meni ispod prozora, halal ti ćufta, samo nek' to rade u hladu, da ne dobiju sunčanicu.“ (Krešo)

„Nekad smo mi prijateljice u šali znale reć jedna drugoj, jooj, zafalilo ti novaca, morat ćeš u Gajevu.“ (Zdravka)

„Ne bi se zadržavala na takvim mjestima.“ (Sara)

„Svaki put kad bi prolazio tim mjestom [Mažuranićev trg, op. a.] koje god doba dana da je bilo, to [bio je svjedok transakcije] bi mi palo na pamet i sve sam žene gledao k'o potencijalne kurve koje su mogle tamo raditi, i ono, šta su ljepše, to mi je bilo ono, kao, ova je sigurno kurva. A ove koje smo mi vidili tada nisu mi izgledale *nešto*.“ (Stipe)

„Sjećam se da sam ih prije dvadesetak godina vidio s torbicama uz cestu negdje oko Gajeve. Nisu mi ugodna pojava iz dva razloga: inače ne volim kad mi se netko ubacuje i nešto nudi na prodaju, a imam averziju na takav nekakvi posao u kojem se uzimaju klijenti bez kriterija, a gdje bih ja bio indirektno povezan s njima, nezamislivo mi je da uglađena dama može imati kontakt s npr. mjesec dana neopranim kamiondžijom.“ (Josip)

„Sve više hoteli, manje ulica. Čula sam da je Sheraton najgori po tom pitanju... A imam i anegdotu vezanu uz "Holiday" na Jankomiru. Jooj, koja priča...znači taj petak sam išla prijateljici na vjenčanje i nazvala sam taksi da me odvede iz Vlaške do tamo, jer smo se svi uzvanici trebali nać tamo prije vjenčanja. Bila sam obučena u plišani crni kombinezon s čipkanim detaljima, na to sam imala crni kaput, crvenu šminku i crvene nokte. I taksist uredno pozdravi, pita me kako sam, kažem „dobro.“ on nastavi u stilu „radite, jel to tek počeo vikend“ odgovaram „da, da, još danas imam ovo odraditi, slobodna sam za vikend“ „fino, slobodan vikend“ „da, nisam dugo imala slobodan vikend“ i tako nastavimo vožnju (...), a tek kasnije su mi proradili klikeri (smijeh) pa on misli da se kurvam! Najprije mi je bilo

smiješno al opet, on pod normalno dolazi u kontakt sa ženama koje se time bave, pa taksist je, mislim, sigurno se nagledao svega. Nikakve osude nije bilo u njegovom tonu, ono, bilo je kao da smo si *tu*.“ (Milica)

5. Zaključno

Grad se mijenja u svojim mnogim dimenzijama kako s obzirom na prostor, tako i vrijeme. Na toj razini događa se interakcija svačije osobne povijesti u gradu i urbanoga konteksta. To je ono „življeno iskustvo“ koje kao determinanta antropološkom istraživanju grada, pretvara grad apstraktne strukture u svakodnevnu praksu i simboličko mjesto, dijelom života većine nas (Gulin Zrnić 2006:14).

Tkalčićeva i Kožarska bile su poznate kao mjesta prostitucije krajem 19. i početkom 20. stoljeća kada je prostitucija u gradu bila legalizirana i locirana u okviru javnih kuća. Konzultirani izvori i literatura govore o teškim uvjetima rada žena u prostituciji, iako postoje i pojedina nostalgijom obojena sjećanja vezana uz ovu društvenu pojavu. Od tog vremena oblici prostitucije su se i mijenjali. Hobljaj navodi da su u Hrvatskoj od devedesetih godina 20. stoljeća, zbog otvaranja državnih granica, rata i dolaska pripadnika međunarodnih snaga nastali novi oblici prostitucije poput salona za masažu, escort-pratnji, djevojaka koje dolaze k klijentima na telefonski poziv te noćnih klubova (2000:33). „Klasična“ ulična prostitucija, tzv. *štajga*, kontinuirano je bila prisutna na više gradskih lokacija. Otprilike stotinu godina nakon zakonske zabrane prostitucije na gradskim ulicama, pojavljuje se njezina inscenacija u vidu turističke ture *Puteni put*. Tura je, očekivano, prijeporna na više razina i imala je svoje pristaše i posjetitelje, ali i protivnike. Ured pravobraniteljice za ravnopravnost spolova Republike Hrvatske upozorava turističku agenciju koja je organizirala turu, da se tura ne bi smjela izvoditi zbog nekritičkog pristupa pri predstavljanju prostitucije i neosviještenosti o položaju žena koje se njom bave. Ova kritika nije u neskladu s kazivanjima onih koje su turu organizirale i provodile što je u svojim kazivanjima naročito potvrdila Petra, školovana glumica i bivša polaznica Centra za ženske studije koja je utjelovila lik prostitutke. No, ono što stav Ureda pravobraniteljice razlikuje od stava glumice koja je turu izvodila, jest treba li se toj temi dati na vidljivost u okviru turističke ture (u javnom prostoru grada). Pojava žene u javnom prostoru stoljećima je bila ograničena na žene koje su riskirale gubljenje društvenog ugleda. „Oslobođena“ pojava žene u javnom prostoru, na trgu i ulici, prostitutke, remeti(la je) uvriježene društvene norme. Govorimo, između ostalog, na taj način o rodnim prostorima

(engl. *gendered spaces*), kako ih definira urbana antropologinja Setha Low. To su prostori u koje „kultura investira rodna značenja.“ Poprišta su društveno determiniranih i konstruiranih aktivnosti, „strateški upotrijebljene scene za oblikovanje identiteta, proizvodnju i reprodukciju rodničkih odnosa moći“ (Low i Lawrence-Zúñiga 2003a:7) te otkrivaju „dijalektiku različitih sfera javnosti“ (Čapo i Gulin Zrnić 2011:33).

Ulična prostitucija prije otprilike stotinjak godina bila je vezana uz strogi centar grada i njegove ulice, Tkalčićevu i Kožarsku, da bi se potom premjestila u donjogradski prostor i danas se uglavnom odvija na trgovima. Ovaj pomak možda govori o drugačijoj vrsti društvenosti u javnom prostoru – može biti da su nekad zagrebačke ulice u većoj mjeri imale funkciju koja danas primarno pripada trgovima, pa se posljedično i ulična prostitucija izmjestila na trgove. Mislim da trgovi kao mjesta današnje zagrebačke ulične prostitucije mogu biti razmatrani na drugačiji način od *klasično* realiziranih trgova, primarno zamišljenih kao mjesta zadržavanja i boravka građana: oni se mogu promatrati kao podvrsta javnog prostora koji je prvobitno tranzitne, a prigodno i *sjenovite* prirode.

O gradskim područjima izvan donjogradskih prostora (npr. Novi Zagreb i drugi dijelovi grada) u kojima se prostitucija moguće također odvija ne zna se, čini se, puno, ili se o tome ne govori „na prvu“, što otvara nove teme za istraživanje. Dok se danas trgovi, više nego ulice, prepoznaju u razgovoru kao uobičajena, široko prihvaćena mjesta susreta s poznanicima i prijateljima (npr. Trg bana Jelačića, Tomislavov trg, „Cvjetni“ trg), primjećuje se da se trgovi na kojima se odvija, ili se percipira da se odvija, ulična prostitucija, nalaze pomalo izvan (percepcije) glavnih gradskih ruta, oni nisu toliko posjećeni, na njima se rjeđe boravi, često se ni ne znaju njihovi službeni nazivi ili točne lokacije na gradskoj karti premda se nalaze u gradskom centru, u blizini Glavnoga željezničkog kolodvora. Stoga se gradski prostori, percipirani kao oni koji su povezani s prostitucijom, mogu razmatrati u kontekstu *ne-mjesta*, termina koji, prema Augéu, označava nadopunjujuće, ali različite, stvarnosti: prostore koji su oblikovani u odnosu na određene svrhe (prijevozne, tranzitne, trgovačke, slobodno vrijeme) i odnose koje individualci imaju, odnosno ponajprije – nemaju, prema tim prostorima. (1995:94)

Žene i ženska tijela u javnom prostoru prisutna su na različite načine. Osim (ne)vidljivosti ulične prostitucije, javni prostori su u velikoj mjeri ispunjeni prikazima ženskih tijela, manje-više razgolićenih koja prodaju puno toga: *jumbo* plakati, novine i časopisi na kioscima puni su takvih slika, a reklamne poruke koje razotkrivaju ženska tijela nalaze se

posvuda. Žensko tijelo jest objektizirano (usp. Ferenčić 2009:5) a najveći problem po meni predstavlja manjak kritičkog promišljanja koji se vezuje uz žensko seksualizirano tijelo u javnom prostoru, pasivnost i žensko (ne)sudjelovanje u stvaranju te slike. Doima se da onaj tko stvara tu sliku, stvara ju po istom obrascu po kojem se žena prikazuje kao da tu nema pravo glasa i služi (p)održavanju pasivnog principa, pasivne slike ženskog prikaza.

Zagrebački javni prostor pokazao se kao prijeporno mjesto kada je riječ o temi prostitucije i (ženske) seksualnosti. Može se zaključiti da je *Puteni put Zagreba* u velikoj mjeri pridonio dinamici „dijalektike različitih sfera javnosti“ (Čapo i Gulin Zrnić 2011:33). Riječ je o kompleksnosti i prijepornosti samoga društvenog fenomena, a dodatno i konkretnoga fenomena unutar javnog prostora. Materijalizacija, inscenacija i iniciranje teme prostitucije i (ženske) seksualnosti u javnom prostoru, označili su s jedne strane za neke društveni problem, no s druge svojevrstan izlazak iz „šutnje“ i odmak od tabuiziranja. Prepoznaje se u tome i emancipacijski potencijal ove ture, u svrhu propitivanja suvremenih tabua i složenih tema iz gradske prošlosti i sadašnjosti, vezanih uz javni prostor grada, što bi trebalo uzeti u obzir u budućim razmatranjima (politika i prezentacija) gradskih prostora.

6. Literatura

- AUGÈ, Marc. 1995. *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London, New York: Verso
https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/122106/mod_resource/content/1/Marc%20Aug%C3%A9%20Non-Places-%20An%20Introduction%20to%20Supermodernity%20%202009.pdf
- BELUŠIĆ Bela, Darko. 2007. *Priče iz stare Tkalče. Purgerska sjećanja*. Zagreb: Rabus media.
- BELUŠIĆ Bela, Darko. 2010. *Priče iz stare Tkalče. Tajni puteni Život*. Zagreb: vlastito izdanje.
- BOISSEVAIN, Jeremy. 2008. „Some notes on tourism and the revitalisation of calendrical festivals in Europe“. *Journal of Mediterranean Studies* 18/1:17-42.
- CLARK, Anna. 2008. *Desire: a History of European Sexuality*. New York: Routledge.
https://books.google.hr/books?id=46VpqOB7zxMC&pg=PA1&hl=hr&source=gbs_to_c_r&cad=3#v=onepage&q&f=false
- ČAPO, Jasna i GULIN ZRNIĆ, Valentina, ur. 2011. *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. Zagreb: Nova etnografija.
- ĐURIN, Sanja. 2009. "Politika seksualnosti: odgovor na fantazmu o ugroženoj naciji ili nešto drugo", *Etnološka tribina*, 39/32:135-151.
- ĐURIN, Sanja. 2012. "O politici seksualnosti u Hrvatskoj devedesetih, o diskursima koji su je oblikovali i o njezinim simptomima danas", *Narodna umjetnost*, 49/2:33-51
- ĐURIN, Sanja. 2017. "O poststrukturalističkoj teoriji diskursa kroz raspravu o uvođenju pojma 'brak' u hrvatski Ustav", *Studia ethnologica croatica*, 29:331-355.
- FELDMAN, Andrea, ur. 2004. *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Ženska infoteka.
- FERENČIĆ, Marijana Paula. 2009. "Prostitucija kao tema u hrvatskoj historiografiji i u suvremenoj medijskoj reprezentaciji". Seminarski rad. Tihana Rubić, mentorica. Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju. Zagreb, Filozofski fakultet.
- FOUCAULT, Michel. 2013. *Povijest seksualnosti 1. Volja za znanjem*. Zagreb: Domino.
- GAYLE, Rubin. 1992. "Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sexuality." U *Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality*. Ur. Carole S. Vance. London: Pandora, 143-178.
<http://sites.middlebury.edu/sexandsociety/files/2015/01/Rubin-Thinking-Sex.pdf>
- GIDDENS, Anthony. 2000. *Preobrazba prisnosti : spolnost, ljubav i erotika u modernim društvima*. Split: Laus.

- GELJIĆ, Hrvoje. 2015. "Prostitucija u Zagrebu krajem devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća". Diplomski rad. Mario Strecha, mentor. Odsjek za povijest. Zagreb, Filozofski fakultet, <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/9819/1/DIPLOMSKI%20RAD%20-%20PROSTITUCIJA%20U%20ZAGREBU%20KRAJEM%2019.%20I%20PO%20C4%20CETKOM%20.%20STOLJE%20%86A%20-%20PDF%281%29.pdf>
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2006. "Antropološka istraživanja grada". U *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*. Ur. Setha M. Low. Zagreb: Jesenski i Turk.
- HAEBERLE, Erwin J. 2008. *Atlas seksualnosti*. Zagreb: Golden marketing – tehnička knjiga.
- HENRIQUES, Fernando. 1968a. *Historija prostitucije. Prostitucija primitivnih, klasičnih i istočnjačkih naroda*. Zagreb: Epoha.
- HENRIQUES, Fernando. 1968b. *Historija prostitucije. Prostitucija u Evropi i Novom svijetu*. Zagreb: Epoha.
- HOB LAJ, Petra. 2000. "Prostitucija." Diplomski rad. Aleksandar Štulhofer, mentor. Odsjek za sociologiju. Zagreb: Filozofski fakultet.
- LOVRINČEVIĆ, Željko; MIKULIĆ, Davor; ORLOVIĆ, Ante. 2015. "Ekonomski aspekti industrije poroka u Hrvatskoj." *Društvena istraživanja*, 24/2:175-196.
- MAKSIMOWSKI, Sophie A. 2012. "A Brief History of the Anthropology of Sexuality, and Theory in the Field of Women's Sex Work", *Totem: The University of Western Ontario Journal of Anthropology*, 20/1, članak 9. <http://ir.lib.uwo.ca/totem/vol20/iss1/9>
- MALINOWSKI, Bronislaw. 1929. *The sexual life of savages in north-western Melanesia: an ethnographic account of courtship, marriage and family life among the natives of the Trobriand Islands, British New Guinea*. New York: Harcourt, Brace & World.
- MEAD, Margaret. 1968. *Spol i temperament u tri primitivna društva*. Zagreb: Naprijed.
- MEAD, Margaret. 1978. *Sazrevanje na Samoi*. Beograd: Prosveta.
- MCNAIR, Brian. 2004. *Striptiz kultura: seks, mediji i demokratizacija žudnje*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- MILIVOJEVIĆ ANTOLIŠ, Lana; MIHAJLOVIĆ, Petar; ŠTRK, Davor. 2013. "Prostitucija u hrvatskom prekršajnom i kaznenom pravu." *Policija i sigurnost*, 22/2:284-297.
- MITROVIĆ, Slađana i ADAM, Alja ur. 2011. *Love and sexuality: anthropological, cultural and historical crossings*. Zagreb: Centre for Women's Studies.
- PARKER, Richard G., MURRAY, Laura L. 2016. "Sexuality". *Oxford bibliographies*. <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199766567/obo-9780199766567-0059.xml>

- RADAČIĆ, Ivana; ŠIKIĆ MIĆANOVIĆ, Lynette; STELKO, Stephanie. 2017. "Prostitucija u Hrvatskoj. Preliminarni rezultati istraživanja i preporuke.", http://www.mirovni-institut.si/wp-content/uploads/2017/02/rezultati-istra%C5%BEivanja_hr.pdf
- RAVANČIĆ, Gordan. 1998. "Prilog poznavanju prostitucije u Dubrovniku u kasnom srednjem vijeku" *Radovi*, 31/1:
- STOJAN, Slavica. 2003. *Vjerenice i nevjerenice. Žene u svakodnevici Dubrovnika (1600-1815)*. Zagreb-Dubrovnik: Prometej.
- STOJAN, Slavica. 2004. "Žene psovačice i psovanje žene". U *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman. Zagreb: Ženska infoteka, 141-156.
- STOJANOVIĆ, Jovica. 2011. *Seks i kultura. Prilozi antropološkoj seksologiji*. Beograd: Čigoja štampa.
- ŠKOKIĆ, Tea. 2011. *Ljubavni kôd: ljubav i seksualnost između tradicije i znanosti*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- ŠTULHOFER, Aleksandar; ANTERIĆ, Gordan; ŠLOSAR, Saša. 2004. "Seksualna permisivnost, egalitarnost i odgovornost: longitudinalno istraživanje seksualnosti u kasnoj adolescenciji, 1998–2003." *Revija za sociologiju*, 35/1-2:31-44.
- ŠTULHOFER, Aleksandar; BAČAK, Valerio; DRGLIN, Tihana; PULJIZ, Mario; MIKLIN, Marko. 2009. "Female sex work and HIV risks in Croatia." *AIDS Care*. 21/11:1439-1446, <http://europepmc.org/abstract/MED/20024722>
- ŠTULHOFER, Aleksandar; LANDRIPET, Ivan; BOŽIĆ, Jasmina; BOŽIČEVIĆ, Ivana. 2015. "HIV Risks and HIV Prevention Among Female Sex Workers in Two Largest Urban Settings in Croatia, 2008-2014.", *AIDS Care*, 27/6:767-71, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/25566879>
- ŠTULHOFER, Aleksandar; SINKOVIĆ, Matija; BOŽIĆ, Jasmina; BAČAK, Valerio. 2016. "Victimization and HIV Risks Among Croatian Female Sex Workers" *Sage journals*, 23/1, <https://doi.org/10.1177/1077801216636241>
- ZORKO, Tomislav. 2013. *Prostitucija u Zagrebu u prvoj polovici XX. stoljeća*. Zagreb: Biakova.
- ŽELJKO, Darija. 2016. "Problem prostitucije i njezina zakonska regulacija u europskom okruženju do prve polovice 20. stoljeća." *Pravnik*, 50/1:149-175.

7. Izvori

- Associated Press. 2004. "Tehran confirms woman's death sentence." *The Guardian*, 23. prosinac. <https://www.theguardian.com/world/2004/dec/23/iran> [pristup 13. kolovoza 2018.]
- Bacači sjenki*, <http://www.bacaci-sjenki.hr/hr/about/> [pristup 19. srpnja 2018.]
- BOL, Nhial. 1997. "Prostitutes sentenced to death." *InterPress Third World News Agency*, 25. studeni. <http://www.hartford-hwp.com/archives/33/158.html> [pristup 13. kolovoza 2018.],
- BRANICA, Ema. 2016. "Nisam radodajka, ja sam poslovna žena." *Dnevnik.hr*, 5. studenog. <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/ispovijest-hrvatske-prostitutke-za-provjereno-nisam-radodajka-ja-sam-poslovna-zena---455895.html>, [pristup 26. srpnja 2018.]
- DIU, Nisha Lilia. 2013. "Welcome to paradise." *The Telegraph*, <http://s.telegraph.co.uk/graphics/projects/welcome-to-paradise/> [pristup 12. kolovoza 2018.]
- First World Whores Congress*, https://sekswerkerfgoed.nl/wp-content/uploads/2016/10/World-Charter-For-Prostitutes_First-World-Whores-Congress-Amsterdam-1985.pdf [pristup 22. srpnja 2018.]
- Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=50714> [pristup 23. srpnja 2018.]
- Hrvatski jezični portal*, <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> [9. kolovoza 2018.]
- Hrvatski jezični portal*, <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> [pristup 24. kolovoza 2018.]
- "Ispovijest domaćeg skipera: ne pitaju za cijenu, premda je prostitucija u Hrvatskoj ilegalna." 2017. *Hrvatska danas*, 7. kolovoz. <http://hrvatska-danas.com/2017/08/07/ispovijest-domaceg-skipera-na-pitaju-za-cijenu-premda-je-prostitucija-u-hrvatskoj-ilegalna/> [pristup 24. srpnja 2018.]
- Izvješće o radu direktora i turističkog ureda o izvršenju programa rada i financijskim izvješćima za 2013. godinu. *Turistička zajednica grada Zagreba*, <http://www.infozagreb.hr/2013.IOR125.02..pdf> [pristup 17. srpnja 2018.]
- Izvješće o radu direktora i turističkog ureda o izvršenju programa rada i financijskim izvješćima za 2014. godinu. *Turistička zajednica grada Zagreba*. www.tzgz.hr/documents/2014.IOR1.doc [pristup 17. srpnja 2018.]
- MEŠANOVIĆ, Elvir. 2015. "Koliko je lako doći do plaćenog seksa u Hrvatskoj." *N1*, 18. prosinac. <http://hr.n1info.com/a91870/Vijesti/VIDEO-Koliko-je-lako-doci-do-placenog-seksa-u-Hrvatskoj.html> [pristup 24. srpnja 2018.]
- "Odlična nova zagrebačka turistička ponuda." 2017. *Journal.hr*, 5. veljače. <http://www.journal.hr/lifestyle/odlicna-nova-turisticka-ponuda-zagreba/> [pristup 30. kolovoza 2018.]

Oglasnik.hr, <https://www.oglasnik.hr/osobni-kontakti/partneri> [pristup 17. kolovoza 2018.]

ORTON, Toby. 2015. "The Most Famous Red Light Districts in Europe Are Not for the Faint of Heart." *Oyster.com*, 8. prosinac. <https://www.oyster.com/articles/50482-the-4-most-famous-red-light-districts-in-europe-are-not-for-the-faint-of-heart/> [pristup 12. kolovoza 2018].

Oxford Living Dictionaries, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/red-light-district> [pristup 12. kolovoza 2018.]

"Postoji li zagrebačka turistička priča?" 2014. *Tportal.hr*, 18. srpanj. <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/postoji-li-zagrebacka-turisticka-prica-20140709> [pristup 30. kolovoza 2018.]

Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, <http://www.prs.hr> [pristup 4. srpnja 2018.]

Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova. Opis slučaja 03-05/13-37. "Puteni put Zagreba" 10. srpanj 2014. <http://www.prs.hr/index.php/odluke-prs/prema-podrucju-diskriminacije/drustveni-zivot/1179-opis-slucaja-03-05-13-37-turisticka-ponuda-i-prostitucija> [pristup 17. srpnja 2018.]

Pravobraniteljica za ravnopravnost spolova, Opis slučaja 05-06/12-52. "Puteni put Zagreba" 11. srpanj 2014. <http://www.prs.hr/index.php/odluke-prs/prema-osnovi-diskriminacije/spol/1250-opis-slucaja-05-06-12-52-puteni-put-zagreba> [pristup 17. srpnja 2018.]

Prijedlog Zakona o izmjenama i dopunama Kaznenog zakona Republike Hrvatske, www.sabor.hr/fgs.axd?id=4491 [pristup 2. rujna 2018.]

Prostitucija i trgovanje ženama. PETRA - mreža nevladinih organizacija za prevenciju i eliminaciju trgovanja ženama u svrhu seksualnog iskorištavanja, <http://www.petra-nvo.net/images/publikacije/prostitucija-i-trgovanje-zenama.pdf> [pristup 30. kolovoza 2018.]

Pučka intima. Dokumentarni serijal. HRT, 2001. režija Vlatka Vorkapić

Sex Work: Writings by Women in the Sex Industry, https://books.google.hr/books/about/Sex_Work.html?id=8LcDJTkJ0yQC&redir_esc=y [pristup 26. srpnja 2018.]

Stvaranje grada. <http://www.citymaking.eu/> [pristup 4. kolovoza 2018.]

ŠOŠTARIĆ, Eduard. 2003. "Bilješka o štajgama" *Nacional*, 4. veljače. Preuzeto sa *Vizkulture*. <https://vizkultura.hr/wp-content/uploads/2014/11/ZN-ZP-eros-i-polis-frankopanska-preview.jpg> [pristup 13. kolovoza 2018.]

Turistička zajednica grada Zagreba. <http://www.infozagreb.hr/> [pristup 14. srpnja 2018.]

Uzroci prostitucije i trgovanja ženama. *Rasprave u Hrvatskoj i svijetu*. 2007. *Rosa – centar za žene žrtve rata*. Zagreb.

http://www.petravno.net/images/publikacije/prostitucija_CZZR_lowres.pdf [pristup 23. srpnja 2018.]

Vizkultura. Projekt "Zidne novine" <https://vizkultura.hr/novi-projekti-za-zidne-novine/> [pristup 19. srpnja 2018.]

Vizkultura. Projekt "Eros i polis" <https://vizkultura.hr/eros-i-polis/>. [pristup 19. srpnja 2018.]

Vlada Republike Hrvatske. Ured za ravnopravnost spolova. <https://ravnopravnost.gov.hr/o-uredu/9> [pristup 9. kolovoza 2018.]

Wikipedia, World Charter for Prostitutes' Rights
https://en.wikipedia.org/wiki/World_Charter_for_Prostitutes%27_Rights [pristup 22. srpnja 2018.]

Zakon.hr. Pročišćeni tekstovi zakona. Zakon o prekršajima protiv javnog reda i mira. <https://www.zakon.hr/z/279/Zakon-o-prekr%C5%A1ajima-protiv-javnog-reda-i-mira> [pristup 25. srpnja 2018.]

Zakon.hr. Pročišćeni tekstovi zakona. Kazneni zakon. <https://zakon.hr/z/98/Kazneni-zakon> [pristup 25. srpnja 2018.]